

ШЫБН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 107 (16565)

2002 чылдың
сентябрь 17,
ВТОРНИК

Ат салган шагы 21.00
Садар өртээ 3 рубль.

Селектор хуралы

КЫШ ЭЖИКТЕРНИ СОКТАП КЕЛГЕН

Дүүн республиканың мал ажыл-агыйларының кышка белеткелиниң дугайында селектор хурал болган. Хуралдың ажылын Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар Виктор Лавриненко башкарып эрттирген. Аңаа ТР-ниң көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем сайыды Николай Алдаци, ветеринария департаментиниң начальниги Степан Достай олар кыска илеткелдерни кылган. Көдээ ажыл-агыйга хамаарылгалы бүгү-ле адырларның специалистери, кожуун чагыргалары, кожууннарда көдээ ажыл-агый эргелелдериниң даргалары хуралдың ажылынга киржери-биле чалаткан.

Бо хүннерде республиканың көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринде шээр мал тудар 633 кыштаг бар, чаш мал төлү эстүреринге 307 чылыг бажың (теплек), 43 чылыг мал коданы, 27 иви турлаа, 7 төвө одарында кышталаашкында белеткел ажылдарын чорудуп турар. База ол ышкаш мыйыстыг бода малдың 61, оон иштинде 39 саар инектин болгаш 17 бызаа кажаалары, хаван малды тудары-биле 9 кажаа санаттынып турар.

Кышкы үеде мал кадарчыларынга эң-не кол чүүл – суг болгаш чырык айтыры база ол ышкаш малга-даа, мал кадарчыларында даа чугула керек чөм – дус. Тайгаскыл черлерде турумчуп чурттап турар малчыннарда суг сөөртүп чедирери-биле суг сөөртүп техниканың септелгезин дарый доозары негеттинип турар.

Бо чылын кыштын эрте дүжери агаар-бойдустун байдалындан эскертинип турар дээрзин Виктор Лавриненко дыңнаткан. Ынчангаш кожуун чагыргаларының болгаш көдээ ажыл-агый эргелелдериниң даргаларының кичээнгейинге эрткен чылдарның четпестерин каттап-тавазы-биле мал чөминин белеткел дүрген доозуп, мал чөмин сөөртүп чедиринмезен коданнарже машина-техниканы таарыштыр чедиштерин, дүжүт ажаалдазын эгелевезен кожууннар

удуртукчуларын тараа ажаалдазынче дарый кирерин, кандыг айтырыглар оларны дүвүредип турарын саадатпайн дыңнадып, харылзааны үспейн турарын дыңнаткан.

Кыштаглаашкында белеткел ажылдарын үе-шаанда чорудары, дүжүт ажаалдазын чидирип чокка өй-шаанда четтигип доозары чүгле ажыл-агыйлар удуртукчуларының шалыпкын шимчээшкининден хамааржыр. Чүге дизе чазын чер аңдарылгазының, тараа тарылгазының үезинде үндүрген күжүвүс, мал чөминин белеткелинге ажыглаан машина-техниканың артык кезектеринге, кывар-чаар материал өртөөнгө үндүрген хөй түннүг акша-хөренгивис кылын хар адаанче кирбезин дээш кижжи бүрүзү ак сеткилди-биле ажылдаар ужурулуг. Бо талазы-биле кожууннарда тускай штабтарны тургускан, олар шупту ажылды контролгап, керек апарган таварылгада чогуур органнарже дыңнадыр.

Республикада мал чөминин белеткели 72 хуу күүсеттинген. Эрзин, Тес-Хем болгаш Өвүр кожуунун чамдык ажыл-агыйларында байдал элээн нарын. Чаа-Хөл кожуун – 52 хуу, Кызыл кожуун – 63, Мөңгүн-Тайга – 63 хуу дээш, өскелерни-даа чижекке адап болур. Ындыг-даа болза мал чөминин белеткели кошкак кожууннарда сизени эки үнген кожууннардан дугуржулга езу-

гаар дуза кадары ам-даа уламчылап турар. Баш бурунгаар санап илереткенин езугаар алырга, көдээ ажыл-агый, коллективтиг бүдүрүлгелерге 600 тонна кызыл дус хереглеттинип турар. Бо хүннерде ол айтырыг берге эвес, чүгле херегеленин езугаар керээ-биле яамыдан ап болурунун аргазы барын сайт Николай Алдаци сагындырган. Ажыл-агыйларның, бүдүрүлгелериниң ажаап алган дүжүдүнүн сайгарылгазы, кымда тараа артыкталып турары, кымда четпейн турары кожуунун чагырга даргалары баш бурунгаар билип белеткенип алгаш, ол талазы-биле дарый хемчегден ап, чогуур черлерже дыңнадыр.

2002-2003 чылда төрүүр өшкү, хойга кылымал боозадылганы үезинде организастыг болгаш шынарлыг чорудары келир чылын мал бажын көүдөдип алырының магадылалы болгай. Ынчангаш чер-черлерде уксаажыдылга каттыжышкыны дери-херекселин, эм-танын четчелеп, бо талазы-биле дарый хемчегден алыр. Эрткен чылдың деңнелинге бодаарга, 2002 чылдың 8 айларында мал аарындан аараан кижилерниң саны илереттинмезен. Малдың кодуру болгаш бруцеллез аарыныга удур 242260 баш малга камгалал тарылганы чоруткан. Дезинфекция, арыглаашкын чоруттунмаан коданнарда ук ажылды дарый чорудары чугула.

Москвадан болгаш тус чер бюджетинден мал бажын өстүрери-биле акша дузаламчызын көргүзүп турбуже, 8 айларның түннели-биле алырга, төрүүр малдың бажы оранчок кудулаан болуп турар. Суурнун социал-экономиктиг хөгжүлдесин сайзырадыры-биле дараазында чылын база төрүүр малга акшаландырышкын уламчылаар дээрзин Виктор Иванович селектор хуралга дыңнаткан.

«Төгерик стол»

ХЫНАЛДА ШЫҢГЫ БОЛУР

Сентябрь 10-да Россияның Чөөн Сибирь Ажаалга банкызының даргазы В.И. Оралкин ук банкының Тывада салбырының клиентилери болгаш журналистер-биле «төгерик столду» эрттирген.

Россияның Чөөн Сибирь банкызын Красноярск, Хакасия, Алтай болгаш Тываның девискээр каттыжышкыны тургузуп турар. Банкының Тывада салбыры бо каттыжышкында 2 дугаар чыл ажылдап турар.

В.И. Оралкин банк ССРЭ үезинде-даа чаңгыс-ла буурап дүшпезен база ооң ажылы бо хүннерде чүгле Россияда эвес, даштыкы сайзыраңгай чурттарның үнелээни-биле алырга, бедик деңнелде дээрзин дыңнаткан. Тывада ол салбырга хамаарыштыр чоокку үеде техника талазы-биле чаартылгалар, чаа программалар кириртер. Ол ышкаш банк чаңгыс аай пластиктиг карточка системазынче кирер. Ооң-биле кады банкының клиентилер хүлээп алыр залын улгаттырары бо чылын азы 2003 чылдың чазынында доозулган турарына хамаарышкан планнары-биле ол таныштырган. В.Оралкин «Документилер-биле шыңгы ажыл дээрже – клиентилеривистин акша-хөренгизиниң камгалалы-дыр» — деп айтып, чээли алыр документилер хыналдазы шыңгы болур дээрзин база

чугаалаан.

Журналистерниң «Банк кандыг үнелиг саазыннар-биле ажылдап турарың?» дээн айтырыныга ол: «Чүгле банкының бодунуң вексельдери бүзүрелдиг» — деп харыылаан. Чөөн Сибирь ажаалга банкызында 4 млрд. хире акша бо хүннерде бар. Ону эргилдеже кирип, ажыктыг болдураары чедип алыр дизе, чээли (кредит) аргазын ажылдап болур. Чээли бээрде, чүгле күрүнениң, республиканың Чазаның магадылалы турда, ону чөп шиитпирлеп болурун ол медеглээн. Журналистерниң салган айтырыгларына харылап тура, В.И. Оралкин байырлалдар эрттирер сорулгалыг акцияларга ачы-дуза банк көргүспейн турарын онзалап айткаш, аараанынга буруу чок бичии чаштарны эмнээринге акша дузаны чедирер күзөлдүн илереткен. Чижээлээрге, Тывадан дашкаар аар кезишкын эртер дээн бичии оолга 30 муң рубльди үндүрүп берген бис деп, журналистерге ол дыңнаткан.

Чойганмаа САТ.

БУХГАЛТЕРЛЕР АТТЕСТАЦИЯЗЫ

Танды кожуун чагыргазының даргазының улус хүлээп алыр өрээлинге кээримге:

— Дарга бөгүн улус хүлээп албас, бухгалтерлер аттестациязы эрттирип турар – деп, аныяк уруг меңээ дыңнатты.

Ону дыңнааш, комиссияда кымнар барын, кандыг сорулгалыг эрттирип турарын сонугадым.

Комиссияның даргазы – кожуун чагыргазының даргазы С.Ч. Ондар, ооң кежигүннеринге кожуунун саң-хөө килдизиниң ажылдакчылары, кожуун чагыргазының даргазының экономика

талазы-биле оралакчызы, кадрлар-биле ажылдаар тускай специалистер киржип турарын билдим. Аттестациянын сорулгалы – саң-хөө ажылдакчыларының ниити билин, бюджет албан черлериниң саң-хөө ажылдакчыларының ажылының деңнелин бедидери. Аттестациянын түннелин сонугап айтырдым. Кожуунун бюджет албан черлериниң 40 ажыг саң-хөө ажылдакчылары дөгерези аттестацияны эки эрткен деп, комиссия түннели үндүрген.

Хоюг-оол МОНГУШ.

ШЫДЫРАА

БОДУНУҢ ХӨРӨНГИЗИ-БИЛЕ

Шагаан-Арыг хоорайга ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Кара-оол Натпий-оолдун тускай шаңналы дээш шыдыраага дүрген ойнаарының маргылаазы болган. Аңаа республиканың эң шыраак үжен шыдыраачылары киришкен. Шыдыраа тыва хүреш чурумунга болуп эрткен.

Элээн каш шак үргүлчүлээн чидиг демиселдин түннелинде, бирги черни республика Наадымының чемпиону Орлан Сарыглар алгаш, бир муң рубль-биле, ийги черни Леонид Мохов алгаш, сес чүс рубль-биле, үш-дөрт дугаар черлерни алган Киров Хунан, Кызыл-оол Тюлюш тус-туста беш чүс рубль-биле шаңнатканнар. Шаңналдарны Кара-оол Натпий-оол бодунуң хөренгизинден берип турганын медеглес аргажок.

Сарыг-оол САЛЧАК.

ЧЕДИР КЫЛЫРЫН ДААСКАН

Сентябрь 13-те ТР-ниң Чазак Баштыңының хуралдар залында чуртталга-коммунал ажыл-агыйларының кышка белеткелиниң дугайында хурал болган. Ону Чазак Даргазының оралакчызы Е.Л. Осердцов даргалал эрттирген. Ук хуралга республиканың кожуун даргалары, чуртталга-коммунал ажыл-агыйларының ажылдакчылары киришкен.

Бо чылын республиканың чуртталга-коммунал ажыл-агыйларының кышка белеткел, эрткен чылга деңнээрге, элээн хожудангай чоруп турарын Е.Л. Осердцов медеглээн. Ынчалза-даа ТР-ниң Чазак республиканың чуртталга-коммунал ажыл-агыйларының кышка белеткелинге хамаарыштыр чогуур акша-хөренгени аңгылаан болгаш олче угланьышкының шыңгы, дүрген хемчеглерни ап эгелээн.

Чуртталга-коммунал ажыл-агыйларының кышка белеткелинге хамаарыштыр бо күзүн кылып чорудар ажылдарның планынын чаа төлөвилелин ук хуралга база чугаалашкан. Чуртталга-коммунал ажыл-агыйларын чаартырының реформаларының

талазы-биле ТР-ниң Чазанга, ТР-ниң Чуртталга-коммунал ажыл-агый күрүне комитетинге ук хуралга кирген саналдарны өөренип көрүп тургаш, үстүнде айтылган төлөвилелди чедир кылырын дааскан.

«Тувкоммунэнерго», «Водоканал», «Коммунальщик» күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгелериниң, кожууннарның чуртталга-коммунал ажыл-агыйларының удуртукчуларына сентябрь 18-ке чедир чуртталга-коммунал ажыл-агыйларын чаартырының талазы-биле ТР-ниң Чуртталга-коммунал ажыл-агый күрүне комитетинге ЧЭТ-ти болгаш өске-даа котельнаяларны одап эгелээриниң графиктерин дужаарын хүлээндирген.

Борис ОНДАР.

ПРЕМЬЕР-БИЛЕ ДОРТ ЭФИРГЕ

Июль 22-де “Тыва” телеканалды дамчыштыр дорт эфирге ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржакка телекөрүкчүлерниң салган айтырыгларына бөгүн ТР-ниң Саң-хөө яамызы харьылаан.

Башкыларның болгаш кижизидикчилерниң ынай-бээр аргыжарына Соңгу чүк чигелделерин чүге төлевий турарыл?

“Соңгу чүк районнарында болгаш аңаа деннээн черлерде ажилдап турар кижилерге күрүне магадылалдарының болгаш компенсацияларының дугайында” 1999 чылдың февраль 19-тагы №4521-1 дугаарлыг Россия Федерациязының Федералдыг Хоойлузунун 33 чүүлүнге дүүштүр Соңгу чүк районнарында болгаш аңаа деннээн черлерде ажилдап турар кижилерге ийи чылда бир катап РФ-тин девискээринге шөлээп баар черинче орук өртөөн ол кижилерниң ажилдап турар бүдүрүлгелери, албан черлери, организациялары төлээр уjurлуг, ынчангаш маңаа Тыва Республиканың Саң яамызының хамаарылгазы чок.

Кызылда уруглар пособиези төлээриниң байдаль кандыг ирги?

ТР-ниң Саң яамызының Кызыл хоорай талазы-биле эргелелиниң болгаш Кызыл хоорайның социал хөгжүлдө департаментизиниң ТР-ниң Саң яамызына сентябрь 10-да кириген медээлерин ап көөрге, олар бот-бодунга удурланышкак бооп турар. Оларның ылгалы 6 млн. рубль чедип турар. ТР-ниң Саң яамызы сентябрь 11-де чөвүлел хурал эрттиргеш, бир хүн хуусаа иштинде тодараткан медээ киригерин хобрайның социал хөгжүлдө департаментизинге дааскан. Ынчалза-даа Саң яамызы сентябрь 13-те ындыг медээни албаан.

Кызыл хоорай чагыргазы чуртталга-коммунал, электри ачы-дузазы дээш хамаатыларның өрелеринин удур-дедир санажылгаларының күсели-биле эрткен чылдарның уруглар пособиезиниң талазы-биле өрелерин дуглаар чурумну ажилдап кылбаан.

Бо айтырыгны дүрген болгаш шын шийтирилээр сорулга-биле коммунал ачы-дузазы, электри энергиязы дээш удур-дедир санажылгаларның күсели-биле эрткен чылдарның өрелерин дуглаар дугайында чогуур билдиришкчинерни Кызыл хоорайның социал хөгжүлдө департаментизинге кириерин сүмеледивис.

Уруглар пособиелериниң талазы-биле эрткен чылдарның өрелерин төлээриниң кандыг базымнарын кылыш турарыл?

Күрүнеңи уруглар пособиелерин төлээр хөреңгини РФ-тиң федералдыг бюджетинде көрүп турар, оон республика бюджетинче чорудар. ТР-ниң Саң яамызының мурнунда тодаргай сорулганы салган, ол дээрге уруглар пособиелериниң талазы-биле өрелерни акшаландыраарын чедип алыры-дыр. Тыва Республиканың бо чылгы бюджетинде күрүне пособиелерин төлээринге субвенцияга 177396 муң рубльди, ооң иштинде эрткен 1997-2000 чылдарның кредитор өрелерин төлээринге — 59623 муң, а 2001 чылда — 166435 муң, ооң иштинде кредитор өрезин төлээринге — 43131 муң рубльди көргөн.

Күрүне пособиелерин төлээринге кредитор өрези 2002 чылдың январь 1-де 189296 муң рубль турган, олардан август 1-ге чедир 39935 муң рубльди төлээн. Ниитизи-биле 2002 чылдың январь 1-ден август 1-ге чедир РФ-тиң федералдыг бюджетинден 27253 муң рубльди үзүп берген, республикада херек кырында 27496 муң рубльди төлээн.

Амгы үеде ТР-ниң Саң яамызы эрткен чылдарның кредитор өрелерин төлээри-биле федералдыг бюджет-биле ажылды уламчылап турар.

Эрткен чылдарның өрелерин тыртар күүседир хуудустарлыг кижилер кымга барза экил, өрелерни канчаар төлээр?

Федералдыг болгаш республика хоойлуларына дүүштүр уругларлыг хамаатыларның социал магадылалдарын хандыраар, бо айтырыгны шийтирилээринге дузалаар чаңгыс аай чурумну ажилдап кылган. Күрүнеңи ай санындагы пособиелерин төлээрин чурумчударына, федералдыг, республика, кожуун болгаш хоорай бюджеттерин шын ажыглаарына контроль чорударына бо чурум дузалаар уjurлуг.

Аңаа үндезилээш, тус черниң бот-башкарылга органнары боттарының чурумун ажилдап кылыр, муниципалдыг тургузугнуң онзагай байдалдарын барымдаалаар апаар. Тыва Республиканың Чазаның саналдап киригени чаңгыс аай чурум уруглар пособиелериниң өрелерин коммунал ачы-дузазы дээш удур-де-

дир санажылгалар күсели-биле төлээрин боттарының чурумунга кирип болур.

Чаңгыс аай чурумнуң ачызында кожууннарының чону кажан, каш акша келгенин билип алыр, кымга баарын, кандыг хуусааларда эрткен чылдарның өрелерин төлээрин билип алыр. Ынчангаш бодунуң девискээринде хамаатыларның эрге-ажыктарын камгалаар хүлээлгелиг тус чер бот-башкарылга органнары боттарының чонунуң эрге-ажыктарын камгалап, шын таарыштырып болуру илден-дир. Чүну кылырыл?

1. Кожууннарының, Ак-Довурак хоорайның күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө эргелелдериниң, Кызыл хоорайның социал хөгжүлдө департаментизиниң агар саннарына компенсациялар фондузундан хөреңги киргенде, социал камгалал органнары чонга амгы теле-вирлерни чорудар болгаш эрткен чылдарның өрелерин төлээр хөреңгиниң хемчээлин тодарадыр.

2. Социал камгалал органнары ийи хүн хуусаа иштинде албан чериниң агар санындан ушта бижидилге алган соонда, федералдыг казначейство органына уруглар пособиези алыр кижилерге акша шилчидериниң телевир поручениезин кириер.

3. Хөреңги социал камгалал органнарының агар санына киргенде, социал камгалал органнары кирген хөреңгиниң дугайын чонга дыңнадыр, тургускан даңзы эзугаар уруглар пособиези алыр кижилерниң фамилияларын чарлаар.

4. Эрткен чылдарның өрелерин хамаатыларның билдиришкчинерин болгаш күүседир документилерин, езугаар төлээр, оларны хамаатыларның чурттап турар черлериниң аайы-биле социал камгалал органнарының чоруткан турар.

5. Эрткен чылдарның өрелерин төледири-биле кириген билдиришкчинерни болгаш күүседир документилерни пособиелериниң алган черлериниң аайы-биле социал камгалал органнарына учетка алыр, оларны кирген оочурун сагыыр. Эрткен чылдарның өрелерин алыр кижилерниң даңзызын хөй-ниити чыгыр черлерге болгаш социал камгалал органнарының бажыңнарына азар.

Кожууннар болгаш суурлар чагыргаларының социал комиссиялары чугула херелеттинип турар кижилерниң кириген билдиришкчинерин езугаар эрткен чылдарның өрелерин алыр кижилерге уруглар пособиезин оочур чокка бээр дугайында шийтирилери чамдык таварылгаларда хүлээп ап болур.

6. Тус черниң бот-башкарылга орган-

нары эрткен чылдарның пособиелер өрелерин төлээрге, күрүне пособиези алыр кижилерниң билдиришкчинин езугаар чуртталга-коммунал ачы-дузазы, харылзаа болгаш электро-энергия ачы-дузазы дээш школа назыны четпээн уруглар албан черлериниң удур-дедир санажылгаларының күсели-биле боттандырып болур. Удур-дедир санажылгалар дугайында шийтирил тус черниң бот-башкарылга органнары социал камгалал органнарына дыңнадып тургаш, хүлээп алыр.

7. Уруглар пособиелериниң талазы-биле өрелер дугайында социал камгалал органнарының бергени шынжылгаларны судка кирибээн таварылгада, оларны пособиелер килдизинге дедир эгидер.

8. Социал камгалал органнары хамаатыларга эрткен чылдарның уруглар пособиелериниң өрелерин тыртары-биле суд шийтирил езугаар берген күүседир хуудустарны хүлээп алыр. Эрткен чылдарның өрелерин төлээр талазы-биле билдиришкчинге күүседир хуудусту кожар. Социал камгалал органнары күүседир хуудустарның келген хире-шаа-биле учетту тургузар. Күүседир хуудустар-биле эрткен чылдарның өрелерин төлээр хамаатыларның нити даңзызын социал камгалал органнарының ажилдап турар черлеринге азар.

Тыва Республиканың суд приставтар албанын дамчыштыр күүседир хуудустар-биле эрткен чылдарның өрелерин төлээр кижилерниң аттары бо даңзыга кирибес.

9. Эрткен чылдарның күрүне пособиезин алыр кижилер чурттап турар черин өскерткен таварылгада, өрелерни оларның мурнунда чурттап турган черлеринде социал камгалал органнары төлээр.

10. Доктааткан чурумну сагыры дээш база чонун кирип турар медээлериниң шын-мегезиниң талазы-биле харьысалганы кожууннар, Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның чагыргалар даргаларына болгаш кожууннарының, Ак-Довурак хоорайның социал камгалал эргелелдериниң, Кызыл хоорайның социал хөгжүлдө департаментизиниң начальнигтеринге дагзыр.

Тайылбыр: телевирлерни уруглар пособиезиниң индексациязы-биле кады чорудар уjurлуг күүседир хуудустарны социал камгалал органнары хүлээп албас, оларга хамаарышпас.

ТР-ниң Чазанда

ӨӨРЕДИЛГЕ-КИЖИЗИДИЛГЕ — КОЛ АЙТЫРЫГ

Тыва Республиканың Чазак хуралына республиканың башкыларының август чөвүлел хуралдарының эрткенниң түннелдериниң дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Бо чылдың август 27-ден 29-ка чедир республикага башкыларның август чөвүлел хуралдары болуп эрткен. Өөредилге-кижизидилгениң шынарын бедидериниң, өөреникчилерниң каддын камгалаарына болгаш быжыглаарына таарымчалыг байдалдарны тургузарының талазы-биле амгы үеде күрүне политиказының чугула айтырыгларын аңаа чугаалашканын хуралга демдеглээн. Ол ышкаш өөредилге албан черлериниң өөредилге-кижизидилге ажылына ролун бедидер, өг-бүлелер-биле харылзааларны экижидер, ада-иелерниң бүгү-ниити өөредилгезин катап тургузар,

школачыларның хамааты бот-харысалгазын, эрге-хоойлу бот-медерелин, сагыш-сеткил культуразын, бот-башкарынын хевирлээриниң, рынок күш-ажылына өөредириниң айтырыгларын башкылар көдүргөн.

Өөредилге албан черлериниң удуртукчуларының секция хуралдарына башкыларның, амыдыралына берге байдалга таварышкан уругларның социал камгалалынче суму чагыргаларының даргалары сагыш салырыныч, чүгле назы четпестериниң эвес, аныктарның, улуг назылыг чурттакчы чонунуң арагалар, кем-херек үүлгедир чоруктары-

биле демиселди күштөлдиреринче улуг кичээнгейни салган.

Август чөвүлел хуралдарына өөредилге албан черлериниң ажылында четпестерни илдереткен, оларның өөредилге-кижизидилге ажылына амгы үеңиң негелделеринге дүүштүр экижидерде, чүну кылырының талазы-биле тодаргай саналдар кирген. Өөредилге албан черлериниң материалдыг, өөредилге-лабораторлуг баазазы чаарттынмай турар. Көдээ школаның өөреникчилериниң орус дылга, литературага, төөгүге, математикага, химияга, физикага билии кошкак. Башкыларның чурттаар бажыңнар-биле хандырылганы четпес, логопед, психолог, дефектолог тускай эртемниглерни белеткээр болгаш билиин бедидер хемчеглер

кошкак. Өөреникчилерниң изиг чем-биле хандырылганы чедир шийтирилеттинмээн. Эрткен өөредилге чылында школачыларның 35 хуузун азы 24 муң кижини изиг чем-биле хандырган.

Школалар болгаш уруглар садтарының септелгезинге көрдүнген акшаның чүгле 67 ажыг хуузун тускайлап бергенинден чамдык өөредилге албан черлериниң септелгези ам-даа доозулбаан. Бай-Тайга, Өвүр, Бий-Хем, Эрзин кожуун чагыргалары өөредилге албан черлериниң капитал септелгезинге көрдүнген акша-хөреңгини чогуур үезинде долу хемчээли-биле бербээн. Мооң чылдагаанындан бо кожууннарда чамдык өөредилге албан черлериниң капитал септелгези ам-даа доозулбаан. Школалар, уруглар садтары одалга сезону

эгелээринге шуптузу белең эвес. Одаар хөмүр-дажының 3,2 хуузун сөөртүп алган. Ам-даа 32 муң тонна ажыг одаар чүүл херек, ону сөөртүр.

Башкыларның август чөвүлел хуралдары чогуур деннелге эрткенни Чазак хуралына демдеглээн. Чөвүлел хуралдарының киржикчилериниң берген саналдарын, шүгүмчүлелдерин, дилеглерин амыдыралга боттандыраары-биле ТР-ниң Өөредилге яамызы хемчеглерни ажилдап кылган. Ону Чазак кижигүннери сайгарып көргөш, немелделерни киригеш, хүлээп алган. Бо хемчеглерни айыткан хуусааларында күүседир өөредилге албан черлериниң өөредилге-кижизидилге ажылын чогуур деннелге тургузарына дузалаарын хуралга айыткан.

Соңгукчуларның бодалдары

ХООРАЙ ЧАГЫРГАЗЫНЫҢ ДАРГАЗЫ КАНДЫГ БОЛУРУ?

Бо айтырыг найысылалдың хөй санныг соңгукчуларын сөөлгү хүннерде бодандырып турар. Чүге дээрге удавас, октябрь 13-те, Кызыл хоорай чагыргазының даргазының соңгулдалары болур болгай. Орта чедир соңгукчу бүрүзү чагырга даргазының бедик албан-дужаалын негеддеге күүседип, төрөл чонунга төлөптиг бараан болуп шыдаар бодунун кандидатын ылап шилип алып ужурлуг. Ынчангаш соңгукчуларның ортузунда «Кандыг мөзү-шынарлыг кижини чагырга даргазынга сонгуп алып» деп, чугаалажышкын калбарган.

Найысылал Кызыл дээрге республиканың дээди эрге-чагырга органнары, кол үлетпүр бүдүрүлгелери мөөннеттинген, культураның, эртемниң, өөредилгениң, улустарның аразында найыралды, кады ажылдажылганы калбартырының, быжыглаарының чугула төвү болуп турар. Эрге-байдалы мындыг улуг хоорайны даргалап, ооң ажыл-агыйын удуртуп башкарары кончуг берге болгаш улуг харысалгалыг деп чүве соңгукчу бүрүзүнге билдингир. Ук албан-дужаалга төлөптиг кижини сонгуп алыры чүгле соңгукчулардан хамааржыр. Ындыг болганы-биле оларның ортузунда кандыг дарганы сонгуп алырының дугайында чугааның чоруп турары анаа бир таварышга эвес.

Маанаа хамаарыштыр бистиң корреспондентивис Кызыл хоорайның чамдык соңгукчуларындан айтырган. Оларның харышларын моон адаанда парладывыс.

Борис КУДЕРЕК, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаты:

— Хоорай чагыргазының даргазынга, хамыктын мурнунда, чонунун амыдырал-чуртталгазын экижидеринче үргүлчү сагыш салып чоруур, мурнунда ажылдап турган коллективинге ажыл-агыйжы үлегерин көргүскен, рынок экономиказының айтырыгларын ханы сайгарып билер мергежилдиг, арга-дуржулгазы улуг кижини сонгуп алып болза, часпас бис деп бодаар мен. Ындыг кижини бүрүт-кедери-биле документилерин Кызылдың девискээр сонгулда комиссиязынга дужааган он сес кордакчының аразында бар. Орта ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар Дмитрий Калчанович Донгак хамааржыр. Рынок экономиказының кончуг берге, акша-көпеек чок, өртөк-үне улгаткан чылдарында республиканың харылзаа адырының ажылын ол хөгжүдүп, билдилгир, тывынгыр-сагынгыр удуртукчу дээрзин хөйгө көргүскен. Бо арга-дуржулгазынга ол даянып алгаш, ону улам-на байыдып тургаш, хоорайны хөгжүдеринге чаа чүүлдерни кылып болур аргалар ында барынга бүзүрээр мен.

Хоорай чагыргазын А.Кашин даргалап турар сөөлгү чылдарда Чазактын удуртулгазы-биле харылзаа, кады ажылдажылга баксыраан, найысылалдың ажыл-агыйын дорайтадып бадрыраарыга ол чедирген. Ындыг удуртулганың херээ чок. Ам соңгудар дарга Чазак-биле сырый харылзаалыг ажылдаар ужурлуг, ынчан ажыл-агый бүдүнгүр болуру чугаажок. Хоорайның чаагайжыдылгазынче, ногаанчыдылгазынче сагыш салбастааны кончуг хомуданчыг. Найысылал дээрге найысылал-ла болгай, ол онзагай чараш, үлегерлиг болуру албан.

Бо болгаш өске-даа айтырыгларны чедишкенин шийттирлээр тура-соруктуг дарга херек. Ындыг удуртукчуну чон сонгуп алырынга бүзүрээр мен.

Мадон МОНГУШ, чогаалчы:

— Кызыл хоорай дээрге бистиң республиканың найысылалы, ооң-биле Тываның бүгү чурттакчыларының амыдыралы, ажыл-ижи тудуш, сырый холбаалыг. Ындыг болганда ооң ажыл-агый эки, чаагайжыдылгазы, ногаанчыдылгазы өскелерге үлегер-чижектиг турар ужурлуг. Ынчалза-даа хоорай чагыргазының даргазының дүжүлгезинге А.Кашин саадаан сөөлгү дөрт чылдарның дургузунда ооң байдалы мурнукузундан экижири

туржук, баксырап батканынга сеткилим хомудап чоруур. Ооң орта ажылдаваанын хоорай чурттакчылары кончуг эки билер. Колдуунда янзы-бүрү деңгелдин соңгулдаларыга киржип, аарып, чаргылдажып хөй үени хилес эрттирген.

Мээң бодалым болза хоорай чагыргазының даргазынга шимченгир, чончу, ажыл-агыйжы, экономиканы, саң-хөөнү эки билер эр кижиден сонгуп алза эки деп санаар мен. Шулуу Даваевич Куулар хоорайны кайы хире удуртуп турганын соңгукчулар ам-даа утпаан, шак ындыг баштыңчы найысылалга херек.

Хоорай чагыргазының даргазынга соңгудар күзелдиг кордакчыларның аразында төлөптиг кижилер бар, ол-бо кордакчыны сонгуза эки деп чугаалап шыдавас мен, чон мерген угааныг болганда, боттары шын шилип алырынга бүзүрээр мен. Бодамчалыг, угааныг болуп, эң төлөптиг даргадан сонгуп ап көрээлиңер, чонум!

Мартай-оол ТҮЛҮШ, Кызыл хоорайның хоочун чурттакчызы:

— Кызыл хоорайда 50 хире чыл ажылдап, чурттап чору мен. Мээң караамга көзүлдүр-ле найысылал тачыттынмас кылдыр өзүп, сайзырап келген, ол мени өөртүп чоруур. Ынчалза-даа сөөлгү дөрт чылда найысылалдың байдалы баксыраан, дыкала хомуданчыг-дыр. Хоорайда кири бижидилгези чок, орта ажыл кылбайн чораан, ажыл-агыйжы эвес кижини соңгукчулар чүге даргага сонгуй берген чүве ийик. Түннели ол ышкажыл. Ол улуг частырыг болган. Бо соңгулдада ону катаптавас болза эки.

Бөдүүн чонче сагыш салыр, акша-көпеекти эки санап билер дарга сонгуп алып күзелдиг мен.

Алексей АИР, журналист:

— Хоорай чагыргазының даргазын соңгукчулар боттары шилип, сонгуп алып болганда, оларның кымны, кандыг кижини чагырга даргазынга сонгуп алырының дугайында шилилгени кылып турарынга каттыжар мен. Бистиң амыдыралымыс, хоорайның хөгжүлдеси ол даргадан улуу-биле хамааржыр дээрзин медегер билири чөптүг-дүр.

Найысылал дээрге эрге-байдалы, уjur-дузазы улуг хоорай деп чүве бүгү кижилерге билдингир. Ооң даргазынга чонун негедезинге дыңнангыр, ажыл-агыйжы арга-дуржулгалыг, политикаже ханылава, келир үеже бүзүрелдиг көрүштүг кижини сонгуп алып күзелим ындыг.

Чизе — 2002

ТАЙЫЛБЫРНЫ КҮШТЕЛДИРЕР

Республикага чизе айтырыгларының талазы-биле болуп эрткен селектор хуралының протокол шийтпире езугаар ТР-ниң Чазаның Даргазының оралакчызы хүлээлгезин күүседип турар Виктор Вусатый Кызыл хоорайның бүдүрүлгелериниң, организацияларының удуртукчулары-биле хурал эрттирген. Ооң сорулгазы — удуртукчу бүрүзү боттарының коллективтеринге чизени чорудар дуга-

ында тайылбыр ажылын кылыры болур.

Чизени чорударының социал-экономиктиг уjur-дузазының, чизе төөгүзүнүн, өске чуртарның чизе организастаарының дуржулгазының, чизе эрттирерин организастаарының механизминин, ооң хоойлу баазанының, чизе түннелдерин үндүреринин, акшаландырышкынының дугайында чыылганнарга республиканың Статистика ко-

митединиң даргазы Виктория Талтаева тайылбыр кылган. Статистика комитединиң даргазының оралакчызы Лариса Огнева чизени эрттирериниң чурумун таныштырган.

Хуралдың ажылын Виктор Васильевич түннээш, удуртукчу бүрүзү коллективтеринге тодаргай тайылбыр ажылдарны күштелдирерин дилээн.

Биче-оол МААДЫ.

СЕНТЯБРЬ 23-ТЕ АЖЫЛДАП ЭГЕЛЭЭР

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттары палатаның хуралын сентябрь 23-те уламчылаар дээрзин 2002 чылдың сентябрь 9-та дыңнаткан.

Хоойлужудулга палатазында тургустуна берген кризис байдалыга база палатаның удуртуп органнарын тургузары узамдыгып турарынга сагыш човаан бөлүк депутаттар бирги организа-стыв сессияны сентябрь 14-те уламчылаары саналдаан. Ынчалза-даа депутаттар А.П.Дамба-Хуурак болгаш В.С.Орус-оол албан командировказынче үнгенинден кворум четпээнинден хурал болбаан, ону сентябрь 23-те уламчылаары шийттирлээн.

Депутаттар амгы үеде «2001 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында» болгаш 2001 чылда Тыва Республиканың консолидастаан бюджетиниң дугайында «Тыва

Республиканың Хоойлузун күүсеткен дугайында», «2002 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириер дугайында» хоойлулар төлевилелдери-биле, Тыва Республиканың Чазаның киригени «2003 чылда Тыва Республиканың бюджет төлевилелиниң дугайында» болгаш РФ-тиң Күрүне Думазындан келген Федералдыг бюджет төлевилели-биле ажылдап турар. Сонгулда округтарында ажыл уламчылап турар.

Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының парлалга албаны.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

■ Эрткен неделяның эң чидиг болушкун у болза Президент В.Путиниң Грузия-биле харылзааларга хамаарыштыр чугаазы болган. Грузин девискээрде дээрбечилерни чүге чажырып турарыл, Россияга чазылдырышкын кылган дайзынарны чүге бээр чорутпайн турарыл? Бо айтырыгларга харыыны грузин президент Э.Шеварднадзе бербейн турар. Маанаа холбаштыр Россия Федерациязы КНО-нун 1373 резолюциязынга база ооң Уставының 51 чүүлүнге дүүштүр Грузияның Банкис кызаазында чаштынып турар дээрбечилерниң турар черлерин тодараткаш, чаңгыс талалыг согуушкунну таварыштырар эргелиг дээрзин В.Путин сагындырган.

Э.Шеварднадзе эрткен пятницада В.Путинче телефон долгаар мен деп азаан, ынчалза-даа түннел чок арткан. Ооң туружу кымга-даа билдинмес хевээр. Ооң-биле кады Грузияның чону дендии яды-түрөңги байдалга таварышкан, беш грузин кижиниң бирээзи-ле дескеннерге хамааржыр апарган. Мурнундагы президент турган Звиад Хамсахурдияны Э.Шеварднадзени айтышкыны-биле дүжүрүп узуткаан. Чүгле грузин чон эвес, харын Аджарияның Дээди Сөвединиң даргазы Аслан Абашидзе, Мурнуу Осетия республиканың баштыңы Эдуард Коков, өскелер-даа Э.Шеварднадзени ажыл кылып шыдавас деп буруудаткан. Ону ажылындан дүжүрерин негезин чыскаалдар Грузияда бооп эгелээн.

■ РФ-тиң чингине прокурору Владимир Устинов В.Путиниң даалгазын езугаар Грузияга чораанын дыңнаткан. — «Москвага чазылдырышкын кылгаш, хөй санныг тайбың чонун амыттынынга четкен дээрбечилерни Россияже чорударың неделя дургузунда негээш, шийттирлеп чадаштым» — деп, ол чугаалаан. Чоокта чаа Чечняга МИ-26

вертолетту ракета-биле аңдара атканын ылап тодараткан, аңаа 118 шериг албанныглар өлгөн. Бо талазы-биле буруулуг кандыг-даа албан-дужаалдыг кижилерни хоойлу езугаар шийдер деп, ол база дыңнаткан.

■ АКШ-тын президентизи Джордж Буш Иракка удур дайынны база-ла КНО-нун Уставының 51 чүүлүнге дүүштүр чорударың дыңнаткан, ынчалза-даа дайынның кажан эгелээрин тодаргай дыңнатпаан, янзы-бүрү медеэлдерден алырга, дайын операцияларың ноябрьда эгелээш, ийи ай иштинде доозарын көргени илереп келген. Дайынга агаар, суг, кургаг чер шериглерин кириштирер деп турар.

■ Волгоград областа артиллерияның шериг кезээден 54 солдат албан-хүлээлгезин кагташ дескен. Олар кезектиң командири майор Шишкарев дээрзи солдаттарны каржызы-биле эттеп, бастып турганын шериг прокуратуразыңа дыңнаткан. Кеземче херезин оттурган.

■ Москва чоогунда Ногинск хоорай кырынга уjur чораан К-26 вертолет хөй каът чуртталга бажыңының кырынга чуура дүшкен. Херекти истеп турар.

■ «Буштун буттары» дээр дагаа эдин Россияга садарын чөпшээрээн. Ындыг этке антибиотиктер холуп турарын келир чылдың май айга чедир шыңгыы хынаар. Сертификатты тургускан.

■ Парижде хөй каът бажыңның сески кадынга газ чазылганындан өөскөөн өрттү өжүрүп тургаш, өрт албанының 5 ажылдакчызы өлгөн.

■ Алдаржаан Диананың оглу Гарри 18 харлаан. Назы четкени дээш бодунун хууда сүлдезин ол чурудуп алган.

(Агентилелдер медеэлериңден).

Статкурком

ТР-ниң Чазаның 1998 чылдың июль 18-те № 374 болгаш 2001 чылдың июнь 24-те № 955 доктаалдарына дүүштүр өг-бүдениң орулгазын ортумаа-биле барымдаалап, хууда дузалал ажил-агыйындан орулга санаар барааннарның болгаш ачы-дуза чедирилгезинин ортумаа өртектери ТР-ниң Статистика талазы-биле күрүне комитетинин болгаш Көдээ ажил-агый аш-чем яамызының 2002 чылдың сентябрь 1-ниң байдалы-биле

Продукцияның ады	Хемчээли	Өртээ
Инек ээди	кг	80,06
Хаван ээди	кг	94,14
Хой ээди	кг	94,89
Өшкү ээди	кг	75,00
Алт ээди	кг	70,00
Сүт	1 литр	12,40
Дагаа чуургазы	10 борбак	18,06
Картофель	кг	6,68
Капуста	кг	4,77
Огурец	кг	7,67
Морковь	кг	21,00
Свекла	кг	15,81
Согуна	кг	14,74
Капуста үрезини	кг	1800
Помидор үрезини	кг	1200
Морковь үрезини	кг	1200
Свекла үрезини	кг	800
Согуна үрезини	кг	1500
Помидор үнүжү	кг 10 дес	50,00
Капуста үнүжү	10 дес	15,00
Органиктиг чемишчидилге	тонна	75,00
Минералдыг чемишчидилге	тонна	3000
Үнүштер камгалаар чүүлдер	тонна	300000
Дус (тонна)	кг	4,92
Концентраттыг мал чеми	тонна	3000
Сиген	тонна	800
Саваң	тонна	1000
Бензин	литр	9,07
Автол	литр	16,00
Хой дүгү	кг	11,00
Электри плитазы чок бажынарнага электри энергиязының өртээ	100 квт	56,00

ХЕРЕГЛЕЛ ӨРТЕКТЕРИНИҢ
КӨРГҮЗҮҮ

Барааннар болгаш өртектиг ачы-дуза чедирилгези	Август 2002 чыл (хуулуг коэффициент-биле)	
	Июль 2002 чылга деңнээрге	Декабрь 2001 чылга деңнээрге
Бүгү барааннар болгаш ачы-дуза	101,1	106,0
Аш-чем барааннары	99,2	104,3
Эът	99,2	113,5
Бальк	99,8	105,0
Үс аймаа	1001,1	101,4
Сүт, сүттен продуктулар	100,5	102,4
Дагаа чуургазы	97,2	90,3
Чигир	95,4	115,5
Хлеб болгаш хлеб кылыгылары	99,3	90,2
Картофель	103,1	111,5
Ногаа аймаа	80,8	115,5
Арага аймаа	101,0	106,0
Аш-чемге хамаарышпас барааннар	100,8	107,0
Пес-таавы	100,1	103,1
Хеп, иштики хеп	101,8	109,0
Идик аймаа	100,0	104,9
Бажың эт-севи	100,0	103,6
Телерадио барааннары	100,0	103,6
Эм болгаш балыг шарыыр материалдар	102,9	113,4
Чонга өртектиг ачы-дуза чедирилгези	103,2	112,3
Амьдыралчы ачы-дуза	100,3	111,7
Пассажирлер транспорту	100,0	102,3
Харьлзаа ачы-дузазы	100,0	119,6
Чуртталга-коммунал ачы-дузазы	108,7	117,3
Школа назыны четпээннерге ачы-дуза	100,0	101,0
Өөредилге талазы-биле ачы-дуза	100,0	108,8
Культура албанының ачы-дузазы	101,4	175,4
Кадык камгалал ачы-дузазы	100,5	104,3
Экскурсия ачы-дузазы	100,0	117,3
Күш-культура ачы-дузазы	100,0	100,0
Эрге-хоойлу талазы-биле	100,0	100,0
Банк албан черлери	100,0	100,0

ТР-НИҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

«2002-2010 чылдарда болгаш 2015 чылга чедир Россия Федерациязының девискээрлеринин социал-экономиктиг хөгжүлдезинде ылгалдарны кызырар» федералдыг тускай сорулгалыг программаны боттандыраарына кирген хөрөнгини хуваар дугайында

2002 чылдың сентябрь 10 № 674 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Саң яамызы, Тыва Республиканың Экономика яамызы «2002-2010 чылдарда болгаш 2015 чылга чедир Россия Федерациязының девискээринин социал-эконо-

миктиг хөгжүлдезинде ылгалдарны кызырар» федералдыг тускай сорулгалыг программаны боттандыраарына девискээрлерни хөгжүлдеринин федералдыг фондузундан кирген 15000 муң рубльди дараазында черлерге чорудар:

(муң рубль)

Тыва Республиканың инвестиция тудуг эргелелинче ооң иштинде:	15000
өөредилгеге	8000
— Кызыл хоорайда кошкак көөр уругларның дузалал школа-интернадына	5000
— Кызылда күрүне лицейинге кожар тудугта	3000
Коммунал тудуунга	4200
— Кызыл хоорайның социал инфраструктура болгаш чуртталга-коммунал ажил-агыйының арыглал каналызация объектилерин тударына (калбартырына)	1300
— Бай-Хаак суурнун социал инфраструктура объектилерин суг-биле хандыраар суг хоорзаларына	1000
— Шагаан-Арыг хоорайның социал инфраструктура объектилерин суг-биле хандыраар суг хоорзаларына	1900
Кадык камгалалына	
Кызылда туберкулез диспансерин немей тударына	2000
Социал хандырылгага	
Кызылда назылап кырааннарның бажың-интернадына	800

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарна парлаар.

3. Бо доктаалдын күүселдези

дээш контроль чорударын Тыва Республиканың Экономика яамызына дагзыр.

«Саян-Алтай экологтук девискээринин биологтук янзы-бүрү байдалдарын хевээр арттырар» деп төлевилелди ажилдап кылырына Тыва Республиканың киржилгезинин дугайында

2002 чылдың сентябрь 10 № 673 Кызыл хоорай

Республиканың социал-экономиктиг турум хөгжүлдезин хандыраарының чугула негелдеринин бирээзи болза девискээрге биологтук янзы-бүрү байдалдарны хевээр арттырары болур деп, Тыва Республиканың Чазаны санал тур. Каттышкан Национал Организациязының хөгжүлде программаның Россия Федерациязында төлээлелге чери болза Глобалдыг экология фондунун күүсекчи агентилели болур. Ол агентилел долгандыр хүрээлелди хевээр арттыраарына угланган төлөвилелдерни болгаш программаларны боттандыраарына техникаг дузаламчы керек чурттарга чиигелделиг

чээлилерни тыпсып турар. Амгы үеде «Саян-Алтай» девискээринин биологтук янзы-бүрү байдалдарын хевээр арттырары» деп 1 үе-чаданың төлөвилелин ажилдап кылып турар. Бо төлөвилелде Тыва Республика, Алтай болгаш Хакасия, Кемерово область, Красноярск, Алтай крайлар кирген.

Маана холбаштыр Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. «Саян-Алтай девискээринин биологтук янзы-бүрү байдалдарын хевээр арттырар» деп 1 үе-чаданың төлөвилелин ажилдап кылырына республиканың яамылары болгаш ведомстволары,

тус черниң бот-башкарылга органнары, эртем организациялары, күрүне заповедниктери болгаш өске-даа албан черлери киржири эргежок чугула деп санаар.

2. «Саян-Алтай экологтук девискээринин биологтук янзы-бүрү байдалдарын хевээр арттырар» деп 1 үе-чаданың делегей төлөвилелинге саналдар ажилдап кылып ажилчын бөлүктү тургузар.

3. Ажилчын бөлүк 2002 чылдың сентябрь 20-ге чедир дараазында угланьышкынар талазы-биле саналдарны кириер:

— Сонгу чүктүн эвээш саньыг үндезин улустарының социал-экономиктиг айтырыгы болгаш хөгжүлдези;

— Тыва Республиканың био-девискээринин биологтук янзы-бүрү байдалдарын хевээр арттырары;

— Бойдус камгалал хоойлу-жудулгазы;

— Экологтук чырыдышкын;

— Транскызыгаар хемчеглери.

4. «Саян-Алтай экологтук девискээринин биологтук янзы-бүрү байдалдарын хевээр арттырар» деп делегей төлөвилелинге республика талазы-биле саналдарны ажилдап кылыры-биле эксперттерни болгаш консультантларны чалаарын, «2002 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинин дугайында» Тыва Республиканың Хоойлу-

зунда, 2005 чылга чедир Тыва Республиканың федералдыг тускай сорулгалыг программаны ажилдап кылып инвестиция программанын көрдүнгөн хөрөнгинин күссели-биле 50 муң рубльди төлээрин Тыва Республиканың Экономика яамызына дагзыр.

Тыва Республиканың Экономика яамызы, Тыва Республиканың Саң яамызы «2002 чылда республика бюджетинин дугайында» Хоойлуга чогуур өскерилгелерни кириер.

5. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарна парлаар.

6. Бо доктаалдын күүселдези дээш контроль чорударын Тыва Республиканың Экономика яамызына дагзыр.

Девискээр үндүрүлгелеринин болгаш чыылдаларының хөөлер талазы-биле өрелерин тырттары идегел чок деп көөрүнүн болгаш үндүр бижири чурумнун дугайында

2002 чылдың сентябрь 10 № 675 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Үндүрүг кодекзинин 59 чүүлүнге дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Девискээр үндүрүлгелеринин болгаш чыылдаларының хөөлер өрелерин дараазында таварылгаларда тырттары идегел чок (болдунмас) деп санаар:

а) Россия Федерациязының хоойлу-жудулгазына дүүштүр организацияны дүжүргенде;

б) «Буураашкын дугайында» федералдыг хоойлуга дүүштүр хууда сайгарлыкчыны өре төлээр өнчүзү четпес деп көргөш, буураан деп көргенде;

в) кижини өлген соонда азы судтан өлген деп чарлаан соонда, бүгү үндүрүлгелерни, чыылдаларны тыртпас, а өнчү үндүрүлгелерни талазы-биле салгакчызының өнчүзүндөн хөй хемчээл азы өнчү күрүнеже шилчээнде, тыртпас.

2. Өрени төлээри болдунмас болгаш үндүр бижири деп шийтирени хүлээп алыр черлер болза:

бир эвес өрениң хемчээли 1 млн. рубльден ашпас болза, РФ-тиң Үндүрүлгелер болгаш чыылдалар яамызының Тыва Республика талазы-биле эргелели;

бир эвес өрениң хемчээли 1 млн. рубльден ашп болза, РФ-тиң Үндүрүлгелер болгаш чыылдалар яамызы.

3. Дараазында документилер бар турда, өре төлөвес дугайында шийтирени хүлээп алыр:

а) юридиктиг албан черин дүжүрер дугайында юридиктиг албан черинин күрүнениң чангыс аай реестринден ушта бижидилгези барда;

б) конкурс чорудуу дооскан дугайында арбитраж судунун тодаралдыгының хоолгазы барда (өрелик черни буураан деп көргөн таварылгада) ону чогуур арбитраж судунун сүлделик тамазы-биле бүүрөткенде;

в) кижини өлгенинин дугайында херечилел хоолгазы азы кижини өлген деп чарлаан дугайында

суд шийтиренин хоолгазы барда;

г) өлген азы суд өлген деп чарлаан кижинин өнчүзү салгакчызындан күрүнеже шилчээнин бадыткап турар документ барда.

д) РФ-тиң Үндүрүлгелер болгаш чыылдалар яамызының Тыва Республика талазы-биле эргелелин тодаратканы өске-даа документилер барда.

4. Бо доктаалдын 3 пунктунда айтылган документилерни кириеринин, а ол ышкаш өрелерин төлээри болдунмас, үндүр бижири дугайында шийтирелер хүлээп алырының чурумун болгаш хуусааларын Россия Федерациязының Үндүрүлгелер болгаш чыылдалар яамызының Тыва Республика талазы-биле эргелели тодараттыр.

5. Россия Федерациязының Үндүрүлгелер болгаш чыылдалар яамызының Тыва Республика талазы-биле эргелели Тыва Республиканың Саң яамызы-биле дугурушкан чурумну болгаш хуусааны езугаар Тыва Республиканың Саң яамызына төлээри болдунмас деп санааш, девискээр үндүрүлгелеринин болгаш чыылдаларының талазы-биле үндүр бижээр өре түнүнүн дугайында медээни кириер.

6. Тус чер үндүрүлгелеринин болгаш чыылдаларының талазы-биле бо доктаалда тодараткан төлээри болдунмас деп көргөн өрелер талазы-биле айтырылганы шийтирелерин Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылга органнарына сүмелээр.

7. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарна парлаар.

8. «Тыва Республиканың бюджетинче үндүрүлгелер болгаш чыылдалар, а ол ышкаш хөөлер талазы-биле болдунмас деп көргөш, үндүр бижири чурумнун дугайында» Тыва Республиканың Чазаның 2000 чылдың ноябрь 3-те №1098 доктаалын күш чок деп санаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы ШООРЖАК.

ТӨП ТАРАА ШАҢЫНДА

“Балгазынның” Сергей Шойгу аттыг каттышкан бүдүрүлгезинин төп тараа шаңынын девискээринге кирип келгеш, кижилер кайга-ла ханмас. Республикада чаңгыс-ла үлгөрлүг, арыг-сигил, делгем тараа шыгжаар складтарлыг, тараа сайгарар шаң бо деп бодаар мен.

Шаңның ажил, амыдыралы-биле ооң эргелекчизи Александр Викторович Запорожец күзелдиги-биле таныштырды. Шаңның ажилчыннары шупту 20 кижилер, оларның аразында тараа дээрбизинин ажилчыннары база деңзичи кирип турар. 4 канчаар-даа аажок бедик, делгем тараа шыгжаар склад бар. Бо хире улуг шаңга 20-ле кижилер иженип турарын бодаарга, күш-ажыл колдуунда механизастаттыг хире.

Александр Викторович аныяк-даа, шыырак-даа эр болду. Ооң чугаазы-биле алырга, 7000 тонна кызыл-тасты ажаап алыр, бо хүннерде олар 210 тонна суланы болгаш 120 тонна ак арбайны шаңда эскеп төккөн. Чаа дүжүттөн 1000 тонна кызыл-тасты складта шыгжаан. Шөлден келген дүжүттү ийи агрегат арыглап турар. Шынап-ла, ол агрегаттарның арыглаанын соонда, тарааны көөргө, арыг деп чүвези дош, шил-ле. Дөрт тараа складның ийин бо чайын туткан, олар дыка-ла делгем, улуг. Ында Кантегирская база Тулунская сорттарның тарааларын арыглап турар.

Эрткен чылгы суланын артыын балгазынчылар келир чылын тарылгага ажылаары-биле шыгжап алган. Шаңның ажилчыннарындан Федор Бочкарев болгаш Сергей Онопо далган дээрбелеп, тырттырып турар. I сорттуң далганын хлебке, II сорттуң далганын макарон кылыгыларынга, а эң-не ак далганын кондитер кылыгыларынга ажыглап турарлар.

Шаңның эргелекчизи Александр Запорожецтин чугаалап турары-биле алырга, бо чылгы дүжүт эрткен чылгы дүжүттөн хей болур деп санап турар. Чүгле 1 дугаар бригаданын 1 гадан 10 центнер тарааны алыр деп баш удур санаашкын-биле тодараткан. Тараа сөөртүлгези үзүктөлишкын чок чоруп турар таварылгада, бажыңнарынче халчып турар харык бар эвес. Ынчангаш шаңда ажилчыннарга таарымчалыг болуру-биле столовая ажилдап турар. МТМ-ниң болгаш шаңның ажилчыннары дүштеки чемни 30 хуу чийгелделиг, а кежээки чемниң чүгле чартык өртөөн төлөп, чеменип турарлар.

Черле ынчаш балгазынчылар күскү дүжүт ажаалдазының үезин бедик көдүр-лүүшкүн-биле эрттирер, ажаалда хуусаазында доостур дээрзинге канчап-даа чигзинмейн турар.

Хүлөр-оол ЧАМЗЫ.

“Шын” солунунун корреспондентизи Чимисмаа МОНГУШ Таңды кожуунче сургакчылап чораан. Ооң материалдарын мооң адаанда парладывыс.

ОРУЛГА КИИРЕР АРГАЛАРНЫҢ БИРЭЭЗИ

Культура одаа — тус черниң чурттакчы чонунун ажил шагындан дашкаар хостуг үезин чөп ажыглаар, хей-ниитиниң культурулуг дыштанылганының төвү. Культура төптөриниң ажил-чорудулганының угланьышкыны чаңгыс аай-даа бол, ооң чер-черлерде салбырлары талантылыг салым-чаянныгларның дузазы-биле чон ортузунга көскү ажилдарны чорудуп, янзы-бүрү темалыг кежээлерни, белгүмнерни эрттирип турар. Маңаа хамаарыштыр Таңды кожуун чагырганының культура килдизинин эргелекчизи Виктор Васильевич МАРТЫЙ-ООЛДУҢ мээң айтырыгларымга харьылааны бо.

— Виктор Васильевич, чонунун амыдырал-культуразыңга хамаарыштыр мурнуңарда кандыг сорулгалар салдыңганың?

— Шаандагызынга демейлээр болза, культура амыдыралында өскерлишкыннер, чаартылгалар кончуг хей деп санаар мен. Ылаңгыя үениң аайы-биле культура ажилдакчыларының тургузуп турар программалары кончуг тывызык, чонунун сонургалының, хереглелинин аайы-биле тургунгулаан болур. Шак мындыг чүүлдерден олар боттарыңга орулганы кирип ап турар.

Культура ажилдакчыларының орулга кирип ап болур оруктарының бирээзи — янзы-бүрү темалыг кежээлер, дискотекалар, аныяктарга болгаш школачыларга дыштанылга кежээлерин шынарлыг кылдыр эрттирери. Бистиң кожуунун суур бүрүзүнүн сумуларында клубтар бар. Оларның кол сорулгалары база-ла чонну культура-массалыг ажилдарже хаара тудары болгаш боттары янзы-бүрү хемчеглерден аңгыда, бот-тывынгыр артистер бөлүктөрүнүн белгүмнерин

тургузуп ажилдап турарлар.

Кожуунунун культуру килдизи бодунун ажил планын республиканың Культура яамызының болгаш Улусчу чогадылга төвүнүн планын езугаар тургузуп ажилдап турар болза, сумуларның клуб ажилдакчылары бистиң ол хемчеглеривиске үндөзүлөп, боттарыңга база планнарны тургузуп алыр.

— Бо чоокку үеде кайнаар чедер сорулгалыг силер?

— Сентябрь 19-тан 23 хүннеринге чедир Хандагайты суурга “Сандак ыяштың найыралы” деп делегей чергелиг фестиваль болур. Аңаа “Межегей” бөлүгү

белеткенип турар. Аңаа киржири-биле 7 кижилер чоруур. Ынаар баарыңга ниитизи-биле 4702 рубль негеттинип турар. Ынчангаш бирги бергедежип турар айтырывыс ол — акша шийтпирлээри. База ол ышкыш республиканың көдээ библиотекалар аразыңга бир дугаар шуулган сентябрь 16-18 хүннеринде Кызыл хоорайга болуп эртер. Ону Кызылдың Пушкин аттыг национал библиотекасы организастап турар болгаш ынаар бистиң кожуундан 8 кижилер кирип чедер. “Декей-оо” деп республика хемчээлдиг танцы көрүлдөзү база болур. Ынчангаш шак мындыг чүүлдерден чыда калбазы-биле баар ужурулуг кижилерниң аай-дедир орук хөлезининге, хонардужер, аштаныр-чемнениринге дээш орук чарыгдалы үндүрер апаар бис. Ынчалза-даа мындыг таварылгаларда, бир-ле дугаарында, боттарының кирген орулганын көрүп тургаш, киржин өөренип көрүп турар бис.

— Кожуун төвүнүн болгаш сумуларда культура одагаларының кышка белеткели кандыгың, Виктор Васильевич?

— Бо айның эгезинде клубтарның, школаларның, библиотекаларның кышка белеткенини дугайында культура ажилдакчыларының улуг хуралын эрттирдис. Бистиң кожуунга хамаарыштыр алыр болза, клубтарның агар септелгезин кылып дооскан.

Мооң мурнунда кожуунун культуру килдизинин удуртулганын ажилы эренгей чоруп турганын демделгес аргажок. Ооң түңнелинде эрткен чылдарда капитал септелгеге үндүрүп берген саң-хөөнү чогуур орулганыңга ажыглатпайн турганы илерээн. Бо чылын республиканың Культура яамызы Межегейниң уран чүүл школазынга

септелге чорудары-биле 50 мун рубльди база Хадын-Аксы суурнуң клубун септээринге 35 мун рубльди үндүргөн. Ук хөреңгилерни чогуур орулганыңга ажыглаан. А өскөлөрүн тус чер бюджетти хире-шаа-биле акшаландырган.

Көдээ клубтарны одаарыңга бо чылын биске 896 тонна хөмүр негеттинип турар. Чамдык черлерниң эрткен чылгы одап турган хөмүрүнүн арты бар, ынчалза-даа одаар чүүл хереглеп турар объектилерге хөмүр-даш сөөртүлгезин организастаары-биле көрээни орук чери-биле чарган бис. Ынчап кээрге бо айтырыг үезинде шийтпирлеттине берип болурунун аргазы бар.

— Культура килдизинин орулга кирип турары база кадрлар айтырында бергедээшкыннер бар бе?

— Культура килдизинин ачыдуза чедирлгезинин талазы-биле орулга кирип кезээн эрткен 8 айның дургузунда 164 хууга чедирген. Бай-Хаак болгаш Межегей суурларда ийи уран чүүл школазы бар. Бай-Хаак суурнуң уран чүүл школазының салбырларын Кочетово, Дүрген суурларда ажиткан. Ында баян, фортепиано, хореография дээш, өске-даа салбырларны ажиткан. Ук школаларның акшаландырышыкыны тус чер бюджетинден чоруп турарындан аңгыда, ада-иелер уругларының өөредилгези дээш боттары база төлөп турар.

Культура ажилдакчыларының алыр шалыны эвээш, ынчангаш тускай эртемниг культуру ажилдакчызы деп кижилер ховар. Эң-не бергедежип турар айтырывыс база-ла ол. Ынчангаш Культура яамызы, кожуун, суму чагыргалары бо талазы-биле биске деткичеден көргүзүп, культураже сагыш салышыкыны күштөлдирер болза эки деп бодаар мен.

ЧҮГЛЕ БАР КИЖИЛЕРНИ...

Россия Федерациязының девискээринге чон чизезин чорударыңга чедир үр эвес үе арткан. Чаа чүс чылда бир дугаар эң-не харысалгалыг күрүне ужуру-уткалыг чугула кампанияга идепкейлиг киржири-биле республиканың кожуун бүрүзүндө паспорт-виза албаннары шыңгы ажилдарны чорудуп турар.

Бүгү чонунун чизезинге киржири — хамааты кижилер бүрүзүнүн хүлээлгези деп санап турар бис. Чизе чорударыңга киришкен кижилерниң ажилының түңнели-биле үндүргөн анализтен чурттуң экономикактиг байдалын экижидер талазы-биле чүнү кылза чогуурул деп, айтырыглар тургустунар. Бо улуг ажил-херекке Таңды кожууну кайы хире белеткенип турарын кожуунун паспорт-виза албанының даргазы Людмила Биче-ооловна МА-ЫНДЫДАН айтырдым.

— Кожуунда аңгы-аңгы националдыг 14264 кижилер чурттап турар. Чон чизезин кожуунга организастыг чорудары-биле бо хүннерде шыңгы ажилдарны чорудуп, неделя санында шупту суурларны кезип турар бис. Таңды кожуунда 7 суму, 2 арбан бар, бо ажилды чорударда ийи-чаңгыс кижилер эвес, а кожуунун статистика эргелелиниң болгаш ХБАБ ажилдакчылары-биле демнежи алгаш, өрөгелерни чаңгыстап кезип, кымның кайдазын, кандыг документ барын-чогуун илередип, оларга чогуур хемчеглерни онаап турар.

Бо хүннерде кол-ла чорудуп турар ажилымыс — октябрь 9-тан 16-га чедир санажылгага белеткенип, малчыннардан эгелээш

Кочетово, Межегей суурларны 100 хуу кезидивис, ам Балгазын дээш, өске-даа суурларга баарымыс бар.

— Хамааты кижиниң чугула документизи паспорт болгай, Людмила Биче-ооловна, паспорт солууру, ону тыпсыры канчаар күсөттенип турарың?

— Чаа паспорттарны 8500 кижилер алыр, бо хүннерде 2415 кижиниң паспорттарын солаан. Ам-даа 3423 кижилер солудар, ынчап кээрге паспорт-биле ажил чорудар планымыс күсөттенип турар деп болур. 1997 чылдан бээр ниитизи-биле 4981 кижилер эрги паспорттарын солуткан, черле бо олчаан чоруп олурар болзувусса, келир чылын паспорт солуурунга чедир долузу-биле четтигиптер боор деп идегеп турар бис. Хыналда үезинде илередип кээривиске, кирип ижидилгези чок, паспорттарын чидирген кижилерниң саны хей болган. Ийи-биле хемчээл алгаш, түр үеде ажыглаар тускай шыңзылгаларны бергилээн бис. Паспортуң чидирген дээш 187 херекти ажиткан, оларны херек кырында тыпшак, илереткен бооп турар. Сөөлгү үеде чон паспорт солударыңга болгаш өске-даа

херек ужурулуг документилер чыырыңга шору идепкейлиг, ооң дузазы чокка чүү-даа бүтпес-тир деп чүвени биле бергени кончуг таарымчалыг. Бо дээрге сумуларның чагырга даргаларының дээштиг ажилдаанының түңнели деп билип турар бис. Бо талазы-биле чон ортузунда суртаал ажилын эки чорудуп турар черлерге Межегейниң, Успенканың, Балгазынның чагырга даргаларының ажилын солун дамчыштыр үнелээр-дир мен. Чонунун ниити культуразы-даа, документилер-биле ажилды-даа багай эвес чорударыңга Арыг-Бажының, Бай-Хаактың чагыргалары багай эвес ажилдап, ай санында дужаар планын хуусаазындан эрттирбейн турары эки.

Кижилер чизезинин саныңга чүгле бар кижилерни кирип болганда, учетче чаш уруг-

ларның саны база кирип турар, а чок болган улустуң саны кирбес. Ынчангаш ХБАБ ажилдакчылары-биле ажилымыс харылзаалыг болуп турар ужуру-даа ында. Эрткен 8 айның дургузунда 3341 кижини хынаан, оларның аразындан 275 кижиниң документилери чок болган, 623 кижиде хажы-дышкыннары, 117 кижилер чурттап турар чериниң регистрациязы чок, күш чок паспорттар — 63 база паспортун чидирген 168 кижилер илереттинген.

Паспорт хыналдазының талазы-биле 334 протоколду тургускан. Бо-ла бүгү мындыг четпестерни, документилери чок болган деп фактыларны илередиринге сумуларның участок төлээлеринин ажилы биске кончуг дээштиг болуп турарын демделгесээр-дир мен.

Чон-биле ажилдаары, оларның бар-чок документилерин четчелээри ажыктыг, чугула-даа болза, өске талазында, кончуг шүүттүг ажил. Чедер суурлар аразы ырак, ынаар чаңгыс катап барып каарга, бүгү чүве бүдө бербес-ле болгай. Ынчангаш катап-катап барып, машина-техника, кывар-чаар материал-биле биске дузаны кадык келгени дээш кожуунун чагырга даргазы С.Ч.Ондарга, милиция начальниги В.Н.Майындыга болгаш сумуларның участок төлээлери, кады ажилдап турар специалистеривиске, оларның дүн-хүн дивейн могаг чок ажилыңга өөрүп четтиргенисти “Шын” солуну дамчыштыр илереттим.

СЕТКИЛ-САГЫЖЫ ХАЙНЫШ ЧОРУУР

Бо чүүлүмнүн маадыры Мөңгүн-оол Иргитович Сагды 1942 чылдын сентябрь 10-да Тыва Арат Республиканың Барыш-Хемчик кожунунун Кара-Хөл сумузунун Даштыг-Хөл албанын Чинге-Даг-Ужунун Күзег-Өдекке яды аңчы, малчын арат Сайын-оол Иргит

хүндүлээчел кижжи чүве. Ажылдаан черинге-ле кижилерниң сеткилин бодунче хаара соп, ажыл-ишти кылырынче чонну эвилелдептер болгаш оларның хүндүткелин чаалап аптар удуртукчу-ла болгай.

Кожуунун Бойдус камгалал комитетинге ажилдап тургаш, «Тываның арыг суглуг аржааннары» деп номну тургузарына улуг үлүг-хуузун кириштиргеннерниң бирээзи. Ук ном Москва хоорайга парлаттынган. Ол ышкыш Тываның «Кызыл дептери» деп номну белеткеп тургузарына база киришкен. Ол ном 1995 чылда Красноярск хоорайга парлаттынган.

Долгандыр турар хүрээлелди амгы болгаш келир салгалдарга камгалап арттырар талазы-биле эвээш эвес ажилдарны Мөңгүн-оол Иргитович кылып чоруткан. Чижээ, кожуун девискээринге аржаан сугларны камгалап талазы-биле шыңгы ажылды чоруткан. Кара-Хөл суму девискээринге Кара-Хөл аттыг күрүнениң камгаладыг черин тургузушкан. Ол ам «Кара-Хөл» заказниги Убсанур ыйгылаажының күрүнениң бойдус биосфералыг онза камгаладыг чери кылдыр эде тургустунган. Кара-Хөл суму девискээринин агаар-бойдузу, хем-суглары хирленип, бокталбазын дээш хей ажилдарны Мөңгүн-оол Иргитович бодунун үезинде кылып чорутканы кожуун чагырга черинин коллегия хуралына чугаалажып, «эки» демдекти салып-даа тургулаан.

Мөңгүн-оол Иргитович Сагды — дөрт оол, бир кыстың эргимынак ачазы. Оолдары ам өскен, тускай өг-бүлелерлиг, улуг кижилер болган. Олар Новосибирск хоорайга харылзаа техникуму дооскан, техниктер бооп Тээли суурда ажилдап, чурттап чоруурлар. Чаңгыс кызы Сагды Тамаразы — башкы, ада-иезин дөзөөн. Өөнүн херээжен ээзи Дастан Борбак-ооловна Сагды база Кызылга башкы училищезин дооскан, ам үкен ажыг чыл иштинде Тээлиниң №1 ортумак школазының эге класстар башкызы бооп ажилдап турар.

Хостуг шактарында Дастан Борбак-ооловна шүлүк бижиринге сундулуг. Оң шүлүктери «Эне сөзү» болгаш «Хемчиктин сылдызы» солуннарга чаңгыс эвес удаа парлаттынгылаан. Ам 36 чыл иштинде кады чурттаан ынак эжинин 60 харлаар юбилейинге Дастан Борбак-ооловна Сагдының шүлүү-биле бо чүүлүмнү доозуп каарын чөпшээрер көрүнер.

Кара баштар көгергиче Кады чурттап, хөглөп чор бис. Ажы-төлүм адазы сүң ээ, Алдан харлаан хонун уткуй, Аас-кежик күзеп ор мен!

Сарыг-оол САЛЧАК.

Бай-Тайга кожуун.

Владимир БАГАЙ-ООЛ, политолог, Россияның философчу ниитилелиниң кежигүну.

АКШ-ка өлүм-чидимниг, хай-халаптыг болушкуннарның болганындан бээр таптыг-ла бир чыл болган. Ынчан Усама Бен Ладенниң болгаш «Аль-Каида» деп террористичи организацияның кежигүннери самолеттарны күш-биле хунаап база оор езу-биле мунуп алгаш, Американың күчү-күжүнүн болгаш чоргааралының, тендиш дивес туруштуунун база чедип шыдавазының сүлде-демдээ болур Бүгү-делегейниң Садыг төвүн узуткааннар.

Делегейниң чоннары, чүнү-даа мурнунда американнар боттары, ол дерзии үлүгедигден серт кылынганнар. Ук хай-халапка холбаштыр бөмбүрзектиң политиктиг ажилдакчыларының изии-биле берген тайылбырларында эмин эрттир далаш болгаш чиг чүүлдер хей болган. Мен база ол үеде сагыш-сеткил дойлушкунунга алзып, террористерни буруу шапкан, американнары кээргезген чүүлү «Центр Азия» солунга үндүрген мен. Оон бээр бир чыл эрткен. Ам ук болушкуннарже медреселди-биле деңзигүүрлүг көөрү база чогуу черле чүү болганыл деп айтырыгга харыны дилеп, үнелелди кылыр үе келген.

Бистер «Кым буруулугул база чүнү кылырыл?» деп кезек мөңгөдеги россияжи айтырыгны боттарымыска дагын катап салып, муңчулуп-ла эгелзэн бис. Делегейниң күрүнелеринге, демги-ле Америкага амгы үеде боттук айыыл бар бе? Тургустунуп келген айыылга кым буруулугул? Ук айыылдың калбарып неперээрин болдурбас дизе, чүнү кылза чогуурул? Амгы үеде американнар човуланга алыскан Афганистанны бомбалап, ук чурттуң дагларында база куйларында чаштынган террористерни дилеп (амды дээрзезинде Усама Бен Ладенни-даа, «Аль-Каиданың» болгаш Талибаның хартаачылары-даа тыппаан), Иракче халдаарына белегенип турар. Ирак удуртукчу Саддам Хусейн, салаада кадалган тен дег, оларның сеткилинге аажок-ла таарышпайн турар. Бир кезек үеде американнар Американың болгаш делегей ниитилежилгезинин эрге-ажыктарын камгалап тур бис деп сылдаглап алгаш, Вьетнамны, Югославияны база демги-ле Иракты бомбалап шаг болган. Оон соонда делегейде байдал турум болгаш айыыл чок апарган бе ынчаш деп чөптү айтырыг чайгаар-ла тургустунуп кээр. Делегей хөгжүлдезинин чадазында чаа үе эгелзэн бе? Мен бодаарымга байдал улам дорайтаан ышкыш. Ону мынчаар тайылбырлаар мен. Бодап-даа көрүнер даан, американнарың Иракка, демги-ле ол Афганистанга соора-муура бомбалашкынары өш-өжөөн хараан, амгы-тыннын артында кагган чеже-чеже террористерни тывылдырган деп... А бистин артиллерия-выстың болгаш авиация-выстың Чечняда «ылаптыг» согуулары?

Американнарың хеп-хенертенниң (хеп-хенертенниң деппе ынчаш?) ажыг-шүжүүнге кажыдал илередишкени турзажок, делегейде америк политикага удур хөлзээшкенин калбарып олура. Оон бадыткалы: чоокта чаа АКШ-тын күрүне департаментизи Америкага удур бүгү делегейде калбарып бар чыдар хөөннерниң чылдагааннарын илередир сорулга-биле бүгү-делегей конференциязын чылдырган. Херек кырында чылдагааннар адыш оюунда дег көскү. Россияның түр үедеги кошкаан ажылгап алгаш (канчаарга-даа Россия ССРЭ ышкыш улуг күрүне эвес-ле болгай), АКШ-тын удуртукчу бөлүктери делегейниң чоннарына канчаар чуртаарын, чүнү кылыр-кылбазын өөредиксээр, а оон туржук оларның аайына кирбээн чоннары кезедир байдалдыг апарган. Делегей ниитилежилгезинге ылап-ла айыылдыг болуп турар чурттага удур антитеррористичи операциялар безин делегейге америк амыдыралдың омур-хевирин непередиринге

дуза болбас. Харын-даа ындыг операциялар Америкага өш-өжөөни чилиинге кирип сиңген дайыннарының саын улам көүдедип турар. Ындыг болганда АКШ-тың океан артына тап-билээлээр шинээ чок апарган. Сентябрь 11-ниң хай-халавы бо улуг күрүнениң кошкак талаларын көргүзүпкен. Кандыг-даа чоннар американнар-биле бир демей, өгбелериниң салгалдарына чагып кааны национал чоргааралдыг, уjurларлыг болгаш езу-чаңчылдарлыг-ла болгай. Мындыг байдалда чүнү кылыр артканыл? Ону шийтирилээринин оруу чаңгыс: XXI үс чылдың болгаш кижжи төрөлгетениң сайзыралының үшкү муң чылының эгезинде делегей чөрүлдээлерин ажып эртеринин депшилгелиг аргаларын дилеп тывары эргежок чугула. Бистер чаа политиктиг медресешкин дугайында чоорту уттуп бар чыдар бис, а оон уjur-утказы

Бир болушкунну долгандыр

ТЕРРОРИСТЕР ТЕРРОРИСТЕР-ЛЕ ЫЙНААН...

болза кижжи төрөлгетениң эрге-ажыктарын азы-сөөк, аңгы-класс эрге-ажыктарындан бедик көдүрүп, онзалай көөрү. Херек кырында алырга, чугаа кижжи төрөлгетениң амы-тынының дугайында чоруп турар.

Американың даштыкы политиказына хамаарыштыр Россияның база оон удуртулганын туружу кандыгыл? Кажан Россияны Президентизи Владимир Путин аар-берге хүннерде америк чонну деткээнде, Талибаның, «Аль-Каиданың» болгаш Усама Бен Ладенниң боевиктеринге удур АКШ-тын чоруткан хемчеглерин чүүлдүгзүнгенде оон ындыг туружу биске билдингир. Кажан Америка Багдадка күш дөгеп турда, Путинниң ук операцияга удурланганы база биске билдингир. Канчаарга-даа Россияның Иракта сонургалдары-ла хей. Ынчалзажок РФ-тин Даштыкы херектер яамызының болгаш оон удуртукчузу, В.В. Путинниң бодунун-на олуртуп каан кижизи Игорь Ивановтун туружун билип алыры берге. Ук яамының дүжүметтери миллиард чуртакчылыг Кыдаттын удуртулганын улуг күрүнезирек, эзээргек хөөнүн хандыраары база оларны «шыжыктырбазы»-биле Нобель шаңналының тайбын талазы-биле эдилекчизи XIV Далай-ламаның Россияга кээринге, чүгле Тывада, Бурятияда база Калмыкияда эвес, а Москвада, Санкт-Петербуртта болгаш чуртувустун өске-даа хоорай-суурларында чаңгыс чүдүлгелигери-биле ужуражырына шалтыктап турарлар. Ботдогуннаан Тибет күрүнени XX үс чылдың 50 чылдарының төнчүзүнде Кыдаттын улусчухосталгалыг армиязының шериглеринин өжелеп алганын XIV Далай-ламаның хүлээп көрбээнин, Тибеттин ойлаттырган чазан Индияның Дхарасалам хоорайында удуртуп турарын Россияның Даштыкы херектер яамызында чамдык дүжүметтер соора тайылбырлап, бистин Ыдыктыг Башкывысты Усама Бен

Ладен-биле, «Аль-Каиданың» болгаш Талибан шимчээшкениниң хартаачылары-биле бир денге көрүп, харын-даа ону экстремист, террорист деп санаарына чедип турарлар. Амгы үеде күш-биле «кыдатчыларының» политиказын дарлалдың качыгдалын мага хандыр көрүп чоруур Тибетте чорудуп турарын, XIV Далай-лама Нобель шаңналының эдилекчизи боорундан аңгыда, бүгү делегейниң буддистеринин баштыны дээрзин олар кайын ожаарлар деп аан. Буддизм ышкыш тайбың-зырак, толтуг-томаанныг чүдүлгө делегейде чок дээрзин маңаа онзалап демделекседим. XIV Далай-ламаның сеткили хөлүн эрттир биче болгаш, ол кыдат-

тарның Тибетке бүгү-ле үлгедилерин өршээринге безин белен, харын-даа ол кыдаттарны кээргеп, олар дээш хүн бүрү тейлеп чоруур. Далай-ламаны Россияже Тибеттин удуртукчузу кылдыр эвес, а чүнү-даа мурнунда, бүгү-делегейниң буддистеринин шажын-чүдүлгө баштыны кылдыр шагда-ла чалаан турган. Ынчалзажок терроризм-биле демиселдин лозунгузунун артына чаштынып алгаш, россияжи ДХЯ-ның чамдык дүжүметтери ону чаңгыс чүдүлгелигери-биле ужураштырбайн турар. А эң-не элдептиг болгаш кижинин килеин оттурар чүүл чүл дизе, ойталаашкынын бижиктерде И. Иванов сайыттың эвес, а ийги, үшкү деңгелдин дүжүметтеринин аттары салдыган.

Эрткен хүннерде Калмыкияның президентизи Кирсан Иллумжинов сарыг шажынның дириг бургананың Россияга келишкенин долгандыр тургустунуп келген байдалдын дугайында медегелди Владимир Путинниң адынга кириген. Владимир Владимирович шийтирлеттинместээш туруп берген херекке төнчү шийтирни үндүрүп, шивеликкен доңу чежилтер боор дээрзинге бүзүрөп турар мен. А амды дээрзезинде Москвада болгаш өске-даа хоорайларда РФ-тин ДХЯ-зының кара туразында аажылаашкына удурлангышкынын тайбын акциялары эртип турар, а Тываның сарыг шажын ниитилелдеринин бирээзинин удуртукчузу ашты чарлаан. Россиянын буддистери улуг политиканың болгаш кыдат удуртулганын улуг күрүнезирек, эзээргек хөөнүнү долаазына киргени кончуг-ла хомуданчыгдыр. Ыдыктыг Башкы XIV Далай-ламаның Тывага кээп чоранындан бээр 10 чыл болганынын хүннеринде кижинин «террористтер террористтер-ле ыйнаан, а Далай-лама аңаа кандыг хамаарылгалыг чүвөл?!» деп кижинин чугаалаксаазы кээр-дир.

Моол, Тыва, Алтай кызыгаарынга билдинмес кем-херек үүлгедикчилери анык тыва малчын оол Айдыс Иргитти боолап өлүргөн база ооң эжи Чанчык Сааяны бажынче балыглаан...

ТӨРЕЛДЕП БАР ЧОРААШ...

1.

2002 чылдын сентябрь 1-де Мөңгүн-Тайга кожуунун «Мөген-Бүрен» совхозтун анык малчыннары Айдыс Иргит биле Чанчык Саая Алтай Республиканың Кош-Агач районунун девискээринче аъттарлыг чорупканнар. Ында Кокоря суурда Чанчыктын угба-дунмалары чурттап турарлар. Чүге дээрге ооң авазы алтай уктуг. Черле ынчаш ол кезек девискээрге алтайлар биле тывалар шаг-шаандан чоок харылзажып, эп-найыралдыг, төрөл-дөргүл болчуп чурттап-амыдырап келгеннер. Холушкак өг-бүлелер хөй, чайлаглаар черлери чаңгыс. Кокоря биле Мөген-Бүрен аразы 50 борбак километр, чон бот-боттарын таныжар, билчир, хан төрөл бис дижир. Чамдык алтайлар тываларны алтайлардан ылгай албас, чаңгыс чон бис деп ам-даа санап чоруурлар. Алтайнын улустун чогаалчызы Аржан Ойинчинович Адаров бодун Оюн оглу тыва кижини мен дээр. Алтайларнын хөй кезин сояннар, иргиттер, күжүгеттер, сагайлар (сааялар), кертектер (хертектер) болуп турары маңа хөйну чугаалап турар...

Сентябрь 1-ден 2 дүнезинде Моол, Тыва, Алтай кызыгаарынга чогуу-на чүү болганыл? Тыва оолдар Алтай Республиканың девискээринге кээп, тарбаган какпалаар бодааннар. Чүге дээрге Кокоряда төрелдеринге кург баар эвес, алтайлар база тывалар дег тарбаган эдинге ынаа аажок. Чанчык биле Айдыстың алтай төрелдеринче бар чыткан ужуру билдингир. Шала балдырлыг төрелдеринден кыш дур колданып, суранып аар деп бар чытканы ол.

Оолдар ийи улуг морзук какпалары ап алганнар. Чүге дээрге тыва аңчы кижини черле ындыг, аңнын чаш төлүн өлүрбес, чүгле улуг корзайлар алыр. Аң саны өссүн дээш ындыг. Ол болза тыва чоннуң кедергей мерген аңчы этиказы-дыр. Улуг, морзук какпалары тарбаганнын бичин оолдарынга хора чедирбес. А ук черде анаа тарбагандан ушчок улуг кара-тарбаган бар. Ону чүгле бөрү азы морзук какпазы шыдаар... Ады! Маңа чугаавысты мурнай халааш, мону демдеглеп каалы. Ук улуг какпалар Алтайнын истелге органынын ажилдакчыларынын мурнунга шиитпирлеттинмес айтыргыны тургузуп, истелгени өскээр аппаар часкан. Тус чернин байдалдарын, чаңчылдарын билбес чоруктун уржуу-дур ийин. Анаа чоорту чеде бээр бис.

Дириг арткан Чанчык Сааянын чугаазындан алырга, оолдар тарбаганнаар дээн черинге чоокшулап келгенде, уткуштур ийи аъттыг танывазы улус дүжүп келгеннер. Келген дораан-на оолдарны аъттарындан дүжүр соккулааш, эттеп эгелзэннер. Оон «Бо чүү дээш ынчап тур силер?» деп айтырарга, «Тывалар чүге бистин девискээристе шөлээ-чөпшээрел чок чоруп

турар силер?» деп орустап харылааш, улаштыр эттеп-соп туруп бергеннер. Оон ол улустун бирээзи «тозовка» боо ап алгаш, оолдарже шыгаап эгелзэн. Оолдар корткаш чыда дүшкүлээш, баштарын холдары-биле дуглапканнар. Боо эткен, ок черде донгайып чыткан Айдыстың чушкуузунче киргеш, чалы амы-тынны үзүп каан. Ийи дугаар боо дагжаан, ок Чанчыктын бажынын сөөгүнге дегтеш, кайтыккаш, бир кастыгын чара шаап үне берген. Оол моорап калган...

Миннип кээрге, амдыы улус оолдарнын ийи мөчүзүн аажок тепкилеп, боо ужазы-биле баштарынче соп турганнар. Чанчык чеже-даа аарышкылыг болза, диштерин ызырныпкаш, шыдажып чыткан. Ол бичии-ле чо-

чорупкан. Соонда амдыы шаг-дааның адын алтайлардан айтырарга, Кош-Агачынын милициязынын истелге килдизиниң начальниги Эдгар Телецов дээри болган. Ол хире улуг албан-дужаалда, корум-чурум камгалаар органын харысалгалыг ажилдакчызы кижини шак ындыг доскут, кыжаныштыг сөстөрүн бүдүн тыва чонга хамаарыштыр чугаалап турарга, чоннар аразынга кандыг найырал турарыл? Алтайлар, тывалар кажан кезээде, берге үеде, ажыг-шүжүг-даа болганда, бот-боттарын билчип, сагыш човажып, дузалажып чорааннар. Тыва кижини кажанда-даа Алтайга кым-даа хомудадып чорбаан. Алтай кижиге тывалар кажан-даа хол дээп, бак сөглөп хомудатпаан! Ол шуут төөгүлүг факт-

далывысты үлежип, алтай чон кажан-даа тыва чон-биле бакташпас дээрин бадыткап турганнар. Оорларны, кем-херек үүлгедикчилерин тудар, шиидер херек! Ынчалза-даа кемчок, хол-даян чораан хамаатыларже халдап, оларга когарал чедирер чорукту болдурбас дугайында олар чугаалап, **Алтайнын девискээри төрөл тыва чоннуң келгиринге кезээде хостуг, а чамдык төлөп чок кижилер алтай, тыва чоннуң харылзажырынга кандыг-даа шалтык кадып шыдавазын демдеглеп, ук милиция ажилдакчызынга хамаарыштыр хемчек алырын даргаларындан дилеп турганнар.**

Дедир кел чыда, Борис Иргитович Кош-Агачынын милициязынга кире дүшкен. Херек ам-даа шуудаваан, истелге чорбушаан, өлүрүкчүлөр туттурбаан. Алтайнын шагдаа ажилдакчылары хамык бурууну тыва шагдаларже чууй каар сагыштыг болганнар: «Маңаа келгеш, дуза катпайн, чүгле чок калган оолдун мөчүзүн ап алгаш, чана бергеннер» деп хомудап олурганнар. Ол хиреде кем-херектиң болган черин ам-даа чурукка тырттырып, шинчилеп албаан болдулар. Чеди хонук эрте берген!

А Чанчык Саая ук милициянын КПЗ-зинде чыдар болду. Чүге? Ол бажынче аар кемдзэн, кандыг-даа каразыттырышкын чок кижини-дир. Ону дораан-на эмнелгеге чыттырар, шинчилээр, эмнээр ужурлуг эвес чүве бе?

Борис Иргитович милиция начальнигинге ону чугаалааш, Чанчык-биле ужуражырын диледи. Херектиң истекчизи чөпшүлү кончуг чөпшээрешти. Оолду эккелдилер. Даштындан көөргеле аарып турары илден, ынчанмай канчаар, башка боо огу дээрге, чүнүң экизи боор. Оол бисти көрүп кааш, карактары чырып, чажы бүлденейнип, чугаалай берди: «Бо улус мени ам каш хонук улаштыр эттеп келдилер. Багай балыг бажымче шанчып, теп турдулар. Эжини сен өлүргөн сен, өчү, маңа аттан сал дээш чыгадып-ла турдулар. Алтайже оорланып кирип келген бис, эрткен чайны өттүр оорланган бис, Тываның шагдаа ажилдакчылары-биле тудуш бис, олар маңаа келгеш, канчаар өчүүрүн айтып бердилер деп маңаа бижин, оон башка арт кырынга аппарат, дезип бар чыдырда боолаан дээш сени адып кааптар бис деп каш хондур кыжанып келдилер. Кылган херээм чок, буруу чок кижини-дир мен, бажым дыка аарып тур, эттевейн көрүңер. Буруудадыр улус болзунарза, болчукчудан бериңер деп чадап кагдым. Оон харын тыва депутат кел чыдар деп чугаа дыңналы бээрге, соксап калдылар. Чем

безин бербейн турдулар. Ам харын чаа чөмгөре бердилер».

Чүвениң ужуру билдине берген. «Чүү дээш ол кижиге каразып тур силер?» деп, Борис Иргитович айтырарга, истекчи тургаш: «Тарбарганнаар дээн улус канчап улуг морзук, бөрү какпалары ап чоруур боор? Чүге одагланьп алганнарыл? Одааның чанында машина изи кайыын келгенил?» дээр болган. «Ой, өршээп көрүңер, улуг тарбаганга, кара-тарбаганга чүгле морзук какпазы тааржыр, бодум тарбаганнап өскөн кижини-дир мен. А оолдун чугаазы-биле алырга, олар одаг-даа кысып четтиктзэн улус-тур, кандыг-даа машина көрбзэн, ол ышкаш хүнезин-даа, сыдым-аргамчы-даа, боо-монгудаа, чылыг идик-хеп-даа албаан улус канчап оорланыр чүвөл? Оор кижини ык белеткелдиг келбес бе? Боттарынын чанынга өске улусту канчап чагдадыр деп. Черле бүгү шинчи-биле алырга, бо оолдар оор кылыр хире эвес, чалагай кижилер ышкажыл» деп, Борис Иргитович тодарадыгны берген. Истекчи ора: «Частырыг болган-дыр аа. Шала шын эвес орук-биле чоруп оор-дыр бис. Катап барып ол черни шинчилээр болган-дыр» деп бо.

Чанчыктын өчүү-биле өлүрүкчүлөрүн хевир-дүрзүү илден, аъттарынын чүзүнү, чүген-суглуу, эзери, идик-хеви, арын-шырайы, бирээзиниң чаагында сорбузу, казаа дылга дөмей чугаазынын аялгазы дээш, шупту бар. Чүгле оперативтиг ажилды чоруткаш, өлүрүкчүлөрн тудары арткан. Ол хиреде Кош-Агачынын милиция ажилдакчылары херекти боттары-ла нарыдадып, езулуг үүлгедикчилерни дилевейн, а хамык бурууну Чанчыктын кырынче чуурун бодааннар. Чүге? Тываларны ол хире бак деп көргүзөр дээш бе?

«Бо балыгланган, аарыг кижини салып үндүрер болза эки-дир» деп, бистин депутадывыс негээрже, истекчи дыка ээлдек чөпшээрешкеш: «Даарта дораан бодум машина-биле Мөген-Бүренге чедирер мен» — деп аазады. Ооң-биле херээвис доозулган. Алтай шагдалар бисти хүндүлөп шайлаткан. Оон ээлдек байырлажып чарылдывыс.

Бир эвес Тывадан депутат келбзэн, чүвениң ужурун чугаалашпаан болза, херек та канчаар доостур турган. Борис Иргитович кижилер-биле чугаалажып шыдаар, тыва, алтай чаңчылдарны кедергей эки билчир, бодун езулуг тус чернин чурттакчызы, чоннун төлөззи деп чүвени маңаа шынзытты.

Чуртталгада черле ындыг, бир бак кижиниң хир-чамын өске, буруу чок кижини эдилеп артып каар. Бо таварылгада алтай-даа, тыва-даа чон когарап артып калган.

Чаргы ЧОНДАН.

«Тывалар — оорлар база өлүрүкчүлөр, оларны сортирлеринге мочитьтээр херек!» деп Алтай Республиканың Кош-Агач районунун ИХК-зынын шагдаазы өлүрткен тыва оолдун сөөгүн ап келген төрелдеринге кыжанып турган...

вууртаан болза, шуут-ла өлүр боолап каар турганнар. Чанчык база катап моорап калган. Мырыңай дүнеге чедир өлүг эжиниң чанынга шимчевейн чыткаш, арай боорда туруп келгеш, Чанчык карак углаан черже караңгы өттүр чорупкан...

2.

Мөген-Бүренниң суму чагырыкчызынын албан-дужаалынга чоокта чаа сонгуттурган, кончуг эрестиг, туруштуг анык эр Сандра Салчак Алтай, Тыва кызыгаарынга болган болуушкуну дыңнаан дораан-на, Кош-Агачыже углай машиналыг халдыпкан. Өлүрткен оолдун мага-боду ол черинде ийи-үш хонук чытпышаан, үрелип-баксырап калган. Ону оон алырда Кош-Агачынын милициязындан чөпшээрел херек. Сандра Кош-Агачынын район милициязынга келгеш, ооң начальнигин айтырып, дежурный кезээнге кире бергеш, келген херезин чугаалаарга, ында олурган бир шагдаа кижини кедергей хүртеп-дарынып мынча диген: «Ол боор харын, шын кылганнар-дыр. Тывалар — оорлар база өлүрүкчүлөр, оларны сортирлеринге мочитьтээр херек!»

Сандра анаа чеже-даа чымсырт кынып хорадай хона берзе, бодун холга алгаш: «Ындыг сөстөр ужун хоойлу мурнунга харылаар чүве болгай, анар. Силерниң ат-сывынарны билип ап болур ирги бе?» дээн.

«Херек болза, бодун билип аар сен. А сен дөмей-ле менээ чүнү-даа канчап шыдава сен!» — деп, амдыы шагдаа кижини туразы улгадып, менээргенип, харын-даа кыжаныштыг харылаан.

Чок калган Айдыстың ада-иези, Сандра суглар анаа кызыгаар чок хомудат, муңгарап, күжүр оолдун дыка үрели берген мага-бодун машиназынга салгаш

барымдаа-дыр!

Ийе харын, амдыралда чүү-даа турар, өлүрүшкүннер, алгыш-кырыш, оор-сук, чер шимчээшкени... Ынчалза-даа чүгеле шупту тыва чонну адап-сурап, кара сөстөр-биле одаар чүвөл? Оода чүвениң шынын билип алза? Ийи тыва оол кем-херек үүлгетпзэннер-дир, мал оорлавааннар-дыр, кижини эттевзэннер-дир. Чаңгыс-ла хилинчээ — тарбаган тудуксаан, Кокоряда төрелдеринге барыксаан-дыр. Кай, ол дээш, анаа-ла хоозун черге карааш, кижини өлүрүп болур чүве бе? Оорлаан-даа болза, баштай тудуп ал, шынзыдып ал, судтап ал? Ооң соонда бактап, сөглеттинип тур. Тывалар — чогуу дыка шыдамык, манап билчир, чөпшүл чон. Өлүрүкчүлөрн тывары, тыппазы — ол милициянын арын-нүүрүнде, профессионал шынарында айтырыг-дыр, чүү дээш олар күрүнеден акшашалың ап турарлар деп...

Таптыг-ла ол үеде Кош-Агач дамчыштыр Даг-Алтайже ук черниң депутаттарынын база Алтай заповеднигиниң чалааны-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралынын депутады, Мөңгүн-Тайга чурттуг Борис Иргитович Херли эртип чыткан. Болган хай-халап дугайында дыңнааш, ол Горно-Алтайскиге барып, харысалгалыг ажилдакчылар-биле ужуражып чугаалашкан. Ооң түңнелинде Алтай Республиканың Иштики херектер яамызынын оралакчы сайыды баштаан криминалистиг истелге бөлүүн Кош-Агачыже чоруткан. Ук болуушкуну бүгү алтай чон дыңнап каапкан, ынчангаш бистин депутадывыска чогаалчылар, башкылар, спортчулар, экологтар, охотоведтер, студентилер дээш, орус, алтай хамаатылар ужуражып кээп, сагыш, човаан сеткилин илередип, кажы-

СТИПЕНДИЯ ТЫПСЫЫШКЫНЫ

Республиканың салым-чаянныг уруглар школазының чанындан эртип чыткаш, хөгжүм аялгазын бо-ла дыңнап болур. Сентябрь 12-де ук школаның улуг залына аялга бир тускай дыңналып турган. Россияның Уруглар фондузу болгаш Тываның Уруглар фондунун тускай стипендиясын алып кылдыр шилээн уругларның концертин көрүп келген ада-иелер база школаның башкылары, өөреникчилери долдур олурупкан.

Сценада хей санныг мөөрейлерниң тилекчизи Валерий Дыртый-ооловичиниң удуртканы кагар хөгжүм ансамбли. Орус болгаш тыва композиторларның аялгаларын күүседип доозулары билек, концерттиң башкарыкчызы Тывада Уруглар фондунун төлээзи Чечена Монгушка сөс бээрге, ол мынча дээн:

—Эргим уруглар, хүндүлүг аалчылар, башкылар болгаш ада-иелер. Бистин уруглар фондунда «Салым-чаянныг уруглар» деп программа бар. Ол программа салым-чаянныг уругларны деткирин көрүп турар болгаш ол программаның «Сенээ бүзүрээр бис» деп стипендияны тыпсыр дугайында пунктузун езугаар чылдың-на тергин дирткен уругларны деткип, бо стипендияны тыпсып турар бис. Силерниң школаңарның өөреникчилери чаңгыс эвес удаа бо шаңналдың эдилекчилери бооп турарыңа өөрүп, силерге байыр чедирдим. Ынчангаш Уруглар фондунун баштаар чериниң президиумунун шийтпириң номчурун чөпшээрер көрүңер.

Россияның Уруглар фондунун баштаар чериниң (даргазы А.А. Леханов) шийтпири биле 2002-2003 өөредилге чылында Байлак Монгуш (ксилофон класы, башкызы В.Д. Ондар), Отчугаш Сендажы (баян класы, башкызы В.Ч. Куулар) 230 рубль стипендияның, Тываның уруглар фондунун баштаар чериниң (даргазы С.М. Ооржак) шийтпири биле Ай-кыс Арапчор, Чойгана Ооржак болгаш

Кызыл-Мажалыктын 2 дугаар ортумак школазының өөреникчизи Джамилья Ооржак 100 рубль стипендияның эдилекчилери болганын Ч.М. Монгуш дыңнаткан.

Тыва Республиканың Культура яамызындан кадрлар килдизиниң эргелекчизи У.Б. Хертек, Байлак Монгуштун авазы А.Э. Монгуш стипендия алган уругларга байыр чедирип, үре-түңнелдиг ажылы дээш башкыларга өөрүп чет-

тиргенин илереткеннер. Школаның өөредилге эргелекчизи Н.К. Монгуш уругларга өртектиг белектерни тывыскаш, материалдыг болгаш моральдыг дузаны уругларга база школага доктаамал көргүзүп чорууру дээш Саара Монгушовна Ооржакка өөрүп четтиргениниң сөстөрүн дамчыдарын дилээн.

АЙЛАҢ ДАРЖАА.

Владимир САВИНЬИХТЫҢ ЧУРУКТАРЫ.

ЧӨПШЭЭРЕЛДИ БЕРБЭЭНИ ДЭЭШ

Сентябрь 10-да Москва хоорайга Россияның «Яблоко» демократтыг партиязының девискээр салбыры РФ-тин Даштыкы херектер яамызының Чырыткылыг XIV Далай-ламага чуртче кирер чөпшээрелди бербээниге хамаарыштыр удурланышкын акциязын чоруткан.

Чырыткылыг башкы XIV Далай-ламаның ажыл-чорудулгазы 20 векте бүгү кижилер төрелгетиниң бүдүн культура үе-чадазын тургузуп турар. Ол дыка хей культура, уран чүүл, эртемеге хамаарышкан институттарны делегейниң аңгы-аңгы чурттарына ажыткан. Буддист өөредиглерни камгалап арттырар сорулга-биле оон киржилгези биле 200 хүрээлерни катап

тургускан.

Делегейге тайбың дээш демиселге XIV Далай-ламаның шылгараңгай ачы-хавыязы дээш аңаа Нью-Йоркка Альберт Швейцер аттыг, Рамона Магсисея аттыг филиппин, Даниэл Миттеран фондунун француз «тураскаал шаңналын», индий национал тайбың конференциязының «Тайбың болгаш чаңгыс аай эпсеткил», герман Статориус фондунун бирги шаңналы дээш, өске-даа хей-хей шаңналдарны аңгы-аңгы үелерде тывыскаш.

Оон 1989 чылда Чырыткылыг Далай-ламага делегейниң Нобель шаңналын тывыскаш. Делегейге ол хире ат-сураглыг, ачы-хавыялыг, тайбың дээш демиселдин эң көскү удурткучуларының бирээ-

зин РФ-тин Даштыкы херектер яамызы чуртче кирерин чүге чөпшээрэвээниг? Ол айтырыкта кандыг-даа харыс чок бооп турар. РФ-тин Даштыкы херектер яамызының шак ындыг ужуру билдинмес шийтпири чурттуң хей-ниитизиниң дүвүрелин болдурган.

Сентябрь 10-да Россияның «Яблоко» демократтыг партиязының девискээр салбырының чорутканы удурланышкынынга Москва хоорайның улуг дээн буддистчи организациялары: Хельсинск бөлүү, фашизмге удур координациялыг комитет, «Яблоконуң» москвачы аныяктары» болгаш өскелер-даа киришкен.

БОРИС ОНДАР.

Сонуургактарга

КЫМ ЭҢ ХӨЙ ПЕНСИЯЛЫГЫЛ?

Россия Федерациязының бирги Президентизи турган Борис Николаевич Ельцин амгы үеде ай санында 63218 рубль пенсияны ап турар. Чылда оон пенсиязының ниити түнү — 695.416 рубль. Россияда оон хөй пенсиялыг кижилер чок.

КЫМНЫҢ ШАЛЫҢЫ ЭҢ-НЕ ХӨЙҮЛ?

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң кежигүнү сураглыг банкир Пугачевтун айда алып шалыңы 670 муң рубль. Россияда ол хире хөй шалыңныг кижилер амдызында чок.

РОССИЯГА СОҢГУЛДАЛАР КАЖАН БОЛУРУЛ?

Россия Федерациязының Күрүне Думазының депутаттарының соңгулдалары 2003 чылдың декабрь 23-те, Россия Федерациязының Президентизиниң соңгулдалары 2004 чылдың март 7-де болурун РФ-тин Төп соңгулда комиссиязы дыңнаткан. Күрүне Думазының соңгулдаларын эрттиреринге 3 миллиард рубль, а Президент соңгулдаларын организаатарына 2,5-3 миллиард рубль негеттиниң турар. Бүдүн чартык азы ийи миллиард хире рубльди камнап алыры-биле Күрүне Думазының депутаттарының соңгулдаларын 2004 чылдың март 7-де болур Президент соңгулдалары-биле кады эрттирерин чамдык кижилер сүмелеп турар.

ДАШТЫКЫ ЧУРТТАРЫНЫҢ ӨРЕЗИ ЧЕЖЕЛ?

РФ-тин Саң-хөө яамызының дыңнадың езугаар алырга, даштыкы күрүнелерниң Россияга төлээр өрезиниң түнү 38,5 миллиард доллар болуп турар. Россияга эң-не хөй өрелиг чурттар: Куба — 20 миллиард, Индия — 11, Моол — 3, Украина — 1,9, Вьетнам — 1,5 миллиард доллар.

43 ЮРИСТ, МЕНЕДЖМЕНТ

Москваның амгы үениң гуманитарлыг университетиниң Кызылда салбырының 2002 чылдың доозукчуларына дээди эртемниң 1-ги бакалавр чадазының дипломнарын байырлыг байдалга тывыс-

ЧЕЖЕ АЖЫ-ТӨЛДҮ АЗЫРАП АЛГАНЫЛ?

АКШ-тын хамаатылары (американнар) даштыкы чурттардан хөй бичии уругларны төл кылдыр азырап ап турар. Олар 2001 чылда дараазында чурттардан бичии уругларны азырап алган: Кыдаттан — 4681 уругну, Россиядан — 4279, Мурнуу Кореядан — 1870, Гватемаладан — 1609, Украинадан — 1246, Казахстандан — 672 уругну.

Ажы-төлү чок бай американнар ада-иези чок арткан уругларны херек кырында садып ап турар. Даштыкы чурттарда бичии уругларны азырап алырының бир кол сорулгазы болза, кедизинде барып ол чурттар биле эки азы кара сагыштыг харылзааларны тударыңга ол уругларны (оолдарны, кыстарны) ажыглаары болуп турар.

ГУБЕРНАТОРЛАРДАН КЫМ ХӨЙ ОРУЛГАЛЫГЫЛ?

Таймыр автономнуг округтун губернатору Александр Хлопониниң 2001 чылда ниити орулгазы 490 миллион 46 муң 446 рубль азы ай санында алган орулгазы 40 миллион 837 муң 234 рубль болган. Александр Хлопонин дээрге чүгле Сибирьде эвес, бүгү Россияда кедергей бай кижилерниң бирээзи-дир.

«СМЕРШ» ДЕП ЧҮЛ?

Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында Совет Армияның күчүлүг контрразведказын «Смерш» деп адап турган. Тодаргайлаарга, «шпионнарга өлүм» дээн. Ол атты И.В. Сталин бодап тыпкан дээр. «Смерш» тергини эки ажылдаан. Немец эжелекчилерниң хөй шпионнарын илереткеш, Совет Армияның тиелгени чедип алырынга совет контрразведка улуг үлүүн кириген.

ДЕМЬЯН ИРГИТ БЕЛЕТКЭЭН.

(«Аргументы и факты» солуннун материалдарын ажыглаан).

ЧАЗАЛГА

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының 2002 чылдың август 5-те № 120/576 доктаалы «Шын» солунга 2002 чылдың август 8-те частырылыг үнгөн. 2002 чылдың август 5-те ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының доктаалының I пунктузун мынчалдыр чазай номчуур: «Арыг-Үзүү № 118 соңгулда

округунга Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатаның депутатының немелде соңгулдаларын 2002 чылдың декабрь 22-де эрттирер».

Частырыгың ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязы эрттирген.

Тыва Республиканың Болчукчулар эвилели оон кежигүнү, Тес-Хем кожуунда болчукчу, Иштики херектер яамызының болгаш күш-ажылдың хоочуну

ЭВИТ САЛЧАКОВИЧ САРЫГБАЙНЫҢ

мөчээни-биле оон өг-бүлезинге, ажы-төлүңге, дөргүл-төрелдеринге ханы кажыдылды илередип тур.

ШЫН

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Аргур ХЕРТЕК

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, А. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнун оралакчызы — 3-33-91.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдиз — 3-39-15, кедээ ажыл-агый килдизи — 1-03-90, культура болгаш өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, улуттук болгаш медээлер килдизтери — 3-34-98, компьютер өрээли — 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16; Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солунну «Шын» солун редакциязының компьютер төвүнге өрзөн болгаш чыскааган. Неделеда үш катап үнер. Хем-чээли парлаан 2 ама.

Тираж 6266. Чагыг 104.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Банк «Тувакредит».

Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чөпсектериниң талазы-биле хоойлужулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелниң Тыва девискээр эргелегичи бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация куркомитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүшпейн барып болур. Айыттыңан саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыялар.